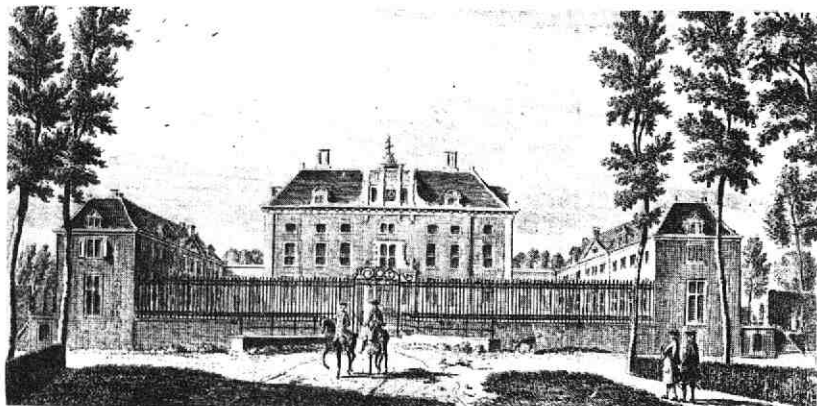

Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor Zeister geschiedenis 1978

<https://hdl.handle.net/1874/9645>

Ts. oct. 8268

Van de Poll-
Stichting
Zeist

8^e jaargang, maart 1978, nummer 1

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

B u l l e t i n van de Van de Poll-Stichting
voor de Zeister geschiedenis

8e jaargang, maart 1978, nummer 1

=====

Redacteur:

K Scharten, Oirschotlaan 11

Dagelijks bestuur der Stichting:

Mr dr A.A.H. Stolk,
voorzitter, Dribergseweg 1

Mr H.L.L. van Hoogenhuyze,
vice-voorzitter, Platolaan 24

Mr dr H. Emmer,
secretaris, Graaf Janlaan 83

Dr J. Meerdink,
tweede secretaris,
Laan van Beek en Royen 2

L. Visser,
penningmeester, Lommerlust 17;
postgiro: 3.840.383 t.n.v. de
Van de Poll-Stichting;
bank: Algemene Bank Nederland
te Zeist (postgiro 30.549),
t.g.v. rekening 55.86.18.049
van de Van de Poll-Stichting

Drs A. Bertoen,
tweede penningmeester,
N. Houdringelaan 28, Bilthoven

=====

Archief:

Het Slot, Zinzendorflaan 1

Het archief der Stichting is geopend op
woensdag van 2 - 4 uur n.m.

Conservator: Vacature

De gemeentehuizen van Zeist

Het honderdjarig jubileum van het pand Eerste Dorpsstraat 15, het zeventig jarig bestaan van het gemeentehuis aan Het Rond en het opnieuw-in-gebruik-nemen van het door brand beschadigde gemeentehuis zijn evenveel redenen om in 1978 de aandacht te vestigen op de drie gemeentehuizen van Zeist.

Het eerste gemeentehuis

Het eerste gemeentehuis werd gekocht van de toenmalige burgemeester, de heer F.N. van Bern.

De raad besloot op 2 december 1839 tot aankoop van het pand op grond van de volgende overwegingen:

"dat zich thans de gelegenheid opdoet om het gebouw, dat sedert onheugelijke jaren als gemeentehuis in hure gebruikt wordt en daar toe, bij den opbouw door de vroegere ambachtsheren van Zeijst, bijzonder is ingericht, staande aan de Dorpsstraat en geteekend no 113 en bekend op het kadaster onder no 289 van sectie B, ten behoeve van de gemeente aan te koopen;

dat het voor de gemeente van belang is deze gelegenheid ten nutte te maken, daar bij eenen eventuelen verkoop aan een ander, welligt aan dit gebouw eene andere bestemming zoude kunnen worden gegeven, waardoor het plaatselijk bestuur niet alleen het lokaal van deszelfs vergaderingen, maar ook de bewaarplaats voor de gevangenen, pas-santen, enz. zoude missen, en dat alzoo zeer ten ongerieve van de gemeente zoude verstrekken;

dat de gemeenteraad diensvolgens het gemelde gebouw door twee deskundigen heeft laten opnemen, die hetzelfde hebben getaxeerd op eene koopwaarde van f 4.350,--;

dat volgens ingekomen berichten de eigenaar van het meergemelde gebouw genegen is hetzelfde voor

dien prijs in eigendom aan de gemeente af te staan; en in aanmerking nemende, dat de financiële staat der gemeente een zoodanige aankoop toelaat".

Hoewel de goedkeuring van gedeputeerde staten op het besluit tot aankoop al op 25 februari 1840 werd verleend, duurde het nog tot 11 februari 1842 voor het transport plaatsvond voor notaris Johannes Schadee te Zeist. Voor de notaris compareerden de heer Frans Nicolaas van Bern, landeigenaar ter eene zijde en de heer Pieter Hendrik Brouwer, zeepzieder, gemachtigd door de gemeenteraad van Zeist, ter andere zijde.

In de akte wordt het pand beschreven als:

"het Regthuis der Ambachts-Heerlijkheid van Zeijst, gedeeltelijk met arduin steenen gevel georneerd en al het geen verder daartoe door bestemming behoort en daarin en aan aard- en nagelvast is, zonder daarvan iets uit te zonderen of voor te behouden, staande te Zeist aan de Dorpsstraat, thans genummerd 113, belend aan de eene zijde den Heer van Hall en aan de andere zijde Hendrik Blanken, bekend op den perceels-gewijze kadastralen legger dier gemeente onder sectie B nummer 289, als huis, vier en zestig ellen" (1).

De heer Van Bern had, aldus de akte, de eigendom van het opgemelde perceel met andere goederen verkregen van de Evangelische-Lutherse gemeente in de kolonie Berbice, op 30 januari 1830.

Het tweede gemeentehuis

Toen de gemeenteraad in 1839 tot aankoop besloot van het gemeentehuis van de heer Van Bern bood het gebouw voldoende ruimte voor het gehele gemeentelijk apparaat.

In de loop der jaren werd Zeist groter en groeide van ruim 2700 inwoners in 1839 tot 5400 in 1870.

Er ontstond behoefte aan meer ruimte en daarom

werd uitgezien naar mogelijkheden voor de bouw van een nieuw gemeentehuis.

Het oude rechthuis stond ingeklemd tussen de huizen van de heer Van Hall en van Hendrik Blanken en daar was dus geen uitbreiding mogelijk.

De volgende advertentie in de Weekbode van 11 januari 1873 bood uitzicht voor het gemeentebe-
stuur:

Belangrijke VERKOOPING te ZEIST.

Op **Dingsdag 18 Februarij 1873**, des namiddags ten één ure, zal in het Logement der Broedergemeente te *Zeist*, in het openbaar worden verkocht: het Terrein **BOSCHGROND en MOESTUIN met OPSTALLEN**, liggende in het schoonste gedeelte van *Zeist*, langs *de Donkere Laan* tegenover *de Stollaan*, groot ongeveer drie bunders, bijzonder geschikt, ook door het daarop staande prachtige houtgewas, tot het aanleggen van **Villa's**.

De veiling zal geschieden in elf perceelen, verschillende combinatiën en massa's, zooals breeder is omschreven bij billetten, welke met kaarten van den platten grond na den 15 Januarij a. s., verkrijgbaar zijn ten kantore van den Notaris **J. H. TERWOGT** te *Driebergen*, alwaar nadere inlichtingen zijn te bekomen. Aanwijzing in loco geschiedt door **J. W. GOOSSEN**, Tuinman te *Zeist*.

Het college van burgemeester en wethouders besloot op 15 januari 1873 "het gevoelen van de raad in te winnen omtrent den aankoop van het perceel grond op den hoek van de Dorpsstraat en de Donkerelaan, dat zeer geschikt gelegen is tot het bouwen van een ge-

meentehuis".

De gemeenteraad kwam op 22 januari 1873 bijeen om het plan te bespreken en er moet gezegd worden, dat men niet onverdeeld enthousiast was.

Een der raadsleden gaf er de voorkeur aan ter plaatse een hotel of logement te bouwen, opdat daardoor het leven der in- en opgezetenen veraangenaamd en het toerisme bevorderd zou worden.

De burgemeester was van mening, dat Zeist het lot deelde van vele kleine plaatsen in de nabijheid van een grote stad gelegen. Utrecht had in de laatste jaren Tivoli als uitspanningsplaats gekregen en met de spoor was men vanuit Amsterdam bijna even spoedig aan den Rijn te Godesberg als vroeger per rijtuig in Zeist, aldus spreker.

Een voorstel om voor het perceel grond, groot 2570 ellen, maximaal *f* 15.000,-- te bieden, haalde de eindstreep niet. Er werd *f* 10.000,-- van gemaakt.

Het bleek niet genoege te zijn. Op 22 maart 1873 verscheen het bericht in de Weekbode, dat de Jonkvrouwen Walkart te Amsterdam zeven van de elf percelen hadden gekocht, waaronder het hoekperceel Dorpsstraat/Donkerelaan.

Eerlijkheidshalve moet vermeld worden, dat het bericht ook melding maakt van het feit, dat de opbrengst van de elf percelen, totaal *f* 87.500,--, de publieke schatting ver overtroffen had.

Op 15 mei 1876 werd de volgende stap gezet om te komen tot de bouw van een nieuw gemeentehuis. De raad besloot op die dag het aangrenzende perceel van Hendrik Blanken aan te kopen voor *f* 12.000,--.

Op 5 oktober 1876 konden de plannen van architect Alb. Nijland uit Utrecht in de gemeenteraad worden besproken. Ook toen was er nogal verschil van mening over de noodzaak tot bouw van een geheel nieuw gebouw.

De voorzitter vatte de meningen van de raadsleden samen door er op te wijzen, dat de een zich tevreden stelde door eenvoudig een gat in de muur te laten

slaan, en op die wijze het oude met het nieuwe gebouw te verenigen, terwijl een ander een doelmatige verbouwing voorstond, door het nieuwe daar te stellen gebouw met de eisen des tijds in overeenstemming te brengen.

In het nieuwe gebouw waren verschillende ruimten ontworpen voor doeleinden, waarvoor voordien ruimten gehuurd werden, zoals het vaccinatiebureau, het lokaal voor de ijk, het nachtwachthuis, een zaal voor loting van de militie, enz.

Nadat iedereen ervan overtuigd was, dat er sprake was van een eenvoudige, doch degelijke vernieuwing besloot de raad het vereiste krediet van f 25.000,-- beschikbaar te stellen.

In dezelfde vergadering werd besloten met ingang van 1 november 1876 van de Commissarissen van de Sociëteit "de Vereniging" voor f 450,-- per jaar de woning Dorpsstraat 35 te huren als tijdelijk gemeentehuis (2).

Over de verbouw, die blijkbaar twee jaar heeft geduurd en uitgevoerd werd door aannemer A. Groenedijk te Utrecht, komen we weinig of niets tegen.

De Weekbode was, zoals altijd, paraat met een uitgebreid verslag over het nieuwe gemeentehuis.

Het eerste gedeelte van het artikel van 5 oktober 1878 luidt als volgt:

Ons nieuw Gemeentehuis.

Voor eenige maanden plantte men in 't midden van onze Dorpsstraat de steigerpalen in den grond, sloeg er latten en planken tegen en onttrok een gebouw aan ons oog, dat gevonnisd was ten doode. Oud was het en hecht daarbij, maar 't bood noch de gemakken, noch de zekerheid, die men daar verlangen mocht; in een tijd, die in zulke zaken van geen behelpen en schikken weten wil, was 't wonder, dat men 1878 schreef, eer 't breekijzer in de voegen gezet werd en de eene steen voor, de andere na, genomen uit zijne rust.

Maar 't was zoo. 't Bekende gemeentehuis was ras in een ruïne verkeerd. En uit het puingraf rezen nieuwe muren op, balken werden gelegd, vloeren en zolders geslagen, er werd gemetseld, getimmerd, gesmeed en geverfd, totdat het nieuwe gebouw met al zijn in- en uitwendige schoonheid voor ons stond. De omtimmering verdween, een paar schrikwekkende hellebaarden, gesteund op puntige morgensterren kroonden 't middenstuk, een paar treurvazen met ramskoppen versierden de zijvleugels, een paar zinken balustrades maakten wat vertooning en daarmêe konden we zeggen: 't nieuwe Gemeentehuis is gereed." En nu is 't feestelijk in gebruik genomen.

We zullen ons, hoop ik, niet te lang met het uiterlijke bezig houden. Mooi, sprekend vinden we 't niet, maar ieder heeft zijn eigen smaak en we willen gelooven, dat de bouwmeester met moeielijkheden te strijden had, die hem geen vrije hand lieten. Indien 't gebouw hecht en sterk in elkander zit, de verschillende afdelingen aan de bedoelingen beantwoorden, kan men tevreden zijn. Men kan van Zeist niet eischen, dat het een voorbeeld van bouwstijl geeft.

In vroeger tijden heette het gemeentehuis: recht-huis. Schout en schepenen zaten er ter vierschaar en spraken 't oordeel over leven en dood. Ofschoon 't in ons nieuw gewapend en gespitst gemeentehuis wel niet zoo bar meer zal toegaan, al heeft er onze Commissaris van Politie zijn residentie en zijn „vaste bewaarplaats," toch is 't gemeentehuis voor ons nog altijd een zeker gemeentelijk middelpunt. Daar loopen de draden van ons gemeentelijk bestuur samen, daar wordt beraadslaagd over algemeene belangen, daar wordt het voor en tegen van een belangrijk voorstel gewikt en gewogen, van daar wacht men hulp en bestuur in tijden van algemeenen nood.

Dat middelpunt blijft middelpunt, 't is waar, al steekt het in een oud kleed, blijft het ook, al is, als in sommige gemeenten, 't raadhuis meteen herberg of logement, maar 't kan niet anders dan goed zijn, wanneer men aan de waardige bestem-

ming van zulk een huis ook een zoo goed als mogelijk waardig uiterlijk en eene praktische inrichting weet te verbinden. Dat is hier niet geschied, we verheugen er ons in. Onze gemeente heeft een net gemeentehuis, de Dorpsstraat een statig gebouw meer, we behoeven niet langer met eenige beschaming den vreemdeling op de vergaderplaats onzer dorpsvaderen te wijzen en zullen dat bedenkende, niet te veel roepen over 't geld, dat het ons kost.

Het derde gemeentehuis

De geschiedenis herhaalde zich in de jaren 1876 - 1906.

Ook toen verdubbelde het aantal inwoners van Zeist en wel van 5600 tot 11000. Het is dan ook te begrijpen, dat in het begin van deze eeuw weer behoefte bestond aan uitbreiding van het gemeentehuis.

Een mogelijkheid daartoe deed zich voor in 1904 toen bleek, dat mejuffrouw Marianne Henriëtte Walkart, gewoond hebbende te Amsterdam, Keizersgracht 435 en aldaar overleden op 2 maart 1904, aan de gemeente Zeist het al in 1873 begeerde perceel grond op de hoek van de Donkerelaan en de 1e Dorpsstraat had gelegateerd.

In het raadsvoorstel van 27 maart 1905 inzake de bouw van een nieuw gemeentehuis lezen we daarover onder meer:

"En toen ons in het vorig jaar officieel werd medegedeeld, dat het overbosch aan de Donkerelaan in zijn geheel door mejuffrouw Walkart aan de gemeente was gelegateerd, hebben wij er ons al in verheugd, dat wat reeds voor 32 jaren door den Raad dezer gemeente werd verlangd, thans onder ons bereik gekomen is.

Eén bezwaar bestond nog tegen de verwezenlijking onzer plannen. Door de legatrice was namelijk

de bepaling gemaakt, dat het gelegateerde terrein bestemd moest worden voor publieke wandelplaats, maar dankzij de welwillende houding van de erfgenamen is ook dit bezwaar opgeheven.....

Hierdoor is de weg gebaad tot het bouwen van het gemeentehuis in de onmiddellijke nabijheid van Het Rond."

Het is mede door de uitgeschreven prijsvraag een nogal moeizame weg geworden.

Het al dan niet benoemen van een jury buiten de raad, het bekend-maken van de namen van deze jury (prof. Henri Evers te Delft, A.D.N. van Gendt en A. Salm te Amsterdam) en de uiteindelijke beslissingsbevoegdheid van de raad zorgden voor de nodige problemen.

Ondanks, en misschien wel dankzij, de nodige publiciteit werden 75 plannen ingezonden. Na beoordeling door de jury kende de raad in zijn vergadering van 16 juli 1906 met 6 tegen 4 stemmen de bekroning toe aan de toen 25-jarige Jan Stuivinga, die onder het motto "Jungfern Adler" zijn ontwerp inzond.

Het is typisch, dat in alle bladen, tot en met de officiële raadsstukken toe, abusievelijk gesproken werd over "Junkfrau mit Adler", terwijl het motto niet meer en niet minder weergaf dan het neurenbergse wapen, voorstellende een monstrem van een adelaar met hoofd en borst van een vrouw.

Wanneer we weten, dat Stuivinga in 1906 met het oog op zijn studie in Neurenberg werkte, dan is het raadsel van het motto opgelost en wordt tevens een verklaring gegeven voor het typisch duitse karakter van het ingezonden ontwerp, waartegen nogal wat bezwaren bestonden.

In een "Nürnberg, 29 Juli 1906" gedateerd schrijven van Jan Stuivinga lezen we hierover onder meer het volgende:

"De verlangde veranderingen in mijn ontwerp ben ik gaarne bereid in overleg met den Raad en de Heeren

Juryleden, aan te brengen en ik houd me overtuigd dat het eenigszins Duitsche karakter, dat in mijn ontwerp nu gevonden werd, zeer gemakkelijk te wijzigen zijn zal.

Door mijn verblijf in verschillende steden van Duitschland, mijn studeeren en schetsen aldaar is onwillekeurig in mijn ontwerp daarvan iets te merken geweest.

Die invloed is echter nog niet zoodanig, dat het me veel moeite kosten zal, dat eruit te verwijderen."

Wanneer we het ontwerp vergelijken met het huidige gemeentehuis is duidelijk te zien, dat er tamelijk ingrijpende wijzigingen zijn aangebracht.

Door onder meer het hoger optrekken van de toren en het veranderen van de hoofdingang heeft het gebouw een geheel ander aanzien gekregen.

Uit de uitslag van de stemming (6 tegen 4) blijkt wel, dat niet iedereen erg enthousiast was met het nieuwe raadhuis, dat f 96.000,— heeft gekost, en aangeduid werd als "paleis" en "monumentaal" gebouw.

Aannemer was G. Vermeer, Steniaweg 9 te Zeist.

De opening

Ter gelegenheid van de opening stond een hoofdartikel in de Weekbode van 11 november 1908, waarin alle mogelijke moeite werd gedaan om toch vooral het mooie van het nieuwe gemeentehuis te laten zien.

Ziehier een poging om de lezers te overtuigen van de schoonheid:

"Weet ge, wanneer ge daar kijk op kunt krijgen? Als ge op een kouden vriesavond, als de maan helder schijnt, het gebouw ziet opdoemen, terwijl ge van de Karpervijver of van de 2e Dorpstraat komt. Tussen de knoestige boomskeletten grijnst de lijnige toren met de gloeiende klokoogen. Het gebouw teekent scherp zijn vormen af tegen de sterrenlucht.

Het maakt indruk. En dat moeten we hebben.

Er zal een tijd komen, dat men dien zelfde indruk ook bij helder daglicht bereikt. Namelijk als de sandsteen door den tand des tijds eerst groen en dan vaal zal geworden zijn, als de baksteen een meer natuurlijke kleur zal aangenomen hebben, als de roode pannen niet meer rieken naar de pannebakkerij. Dan, als de gloed van het nieuwe, verdwenen zal zijn en de hechte massieve steenklomp door verwerking en onderhoud een warmer coloriet zal hebben verkregen en de aanschijn van een aloud raadhuis op 't ruime dorpsplein, dan zal zeker de roem al bekend zijn van 't Zeister Raadhuis, in z'n 17e eeuwse oud-Hollandsche stijl.....

Zes hardstenen treden brengen den bezoeker in het open voorportaal. Dit is door een steenen gewelf overspannen, ingedeeld door sandsteenen ribben, gedragen door gebeeldhouwde consoles die voorstellen de pelikaan (zorgzaamheid) en de uil (wijsheid), een schrijver en een wetsaanwijzer."

De redacteur van de Weekbode gaat nog verder en wijst op alle dingen die er aan en in het raadhuis te zien zijn.

Het is misschien nodig ze allemaal nog eens te noemen, want wie is niet die pelikaan, die uil, die schrijver en wetsaanwijzer al ettelijke malen voorbijgelopen zonder er op te letten?

Wie weet, dat het wapen van Neurenberg, in kleur met het onderschrift "Jungfern Adler", in de ramen van de zij-ingang van het gemeentehuis is aangebracht?

Wie weet, dat in de ramen van de raadzaal, behalve de wapens van de burgemeesters Costerman, Patijn, Huydecoper en Schas ook de wapens voorkomen van Van Zinzendorf en de Graven van Nassau?

Wie weet, dat in de hal van het gemeentehuis boven de deur van de voormalige trouwzaal de spreuk van Cats voorkomt:

*"Het beste stuk van 't huisbedrijf,
Dat is een goet, een handsaam wijf"*

Wie het niet weet mag gerust komen kijken en het kost ... niets.

Dit in tegenstelling tot de belangstellende burgers in 1908.

De raad was verkwisting verweten, gelet op het belangrijke bedrag voor een volgens hen veel te groots opgezet gemeentehuis. Daarom geen receptie en geen "open huis" bij de ingebruikneming. Men mocht komen kijken op vier achtereenvolgende zaterdagen, des middags van 1-4 uur, voor zover men in het bezit was van een toegangkaart, verkrijgbaar aan het bureau van de Weekbode. De kaarten, geldig voor 14 en 21 november, kostten respectievelijk 25 en 10 cent. Voor de minder draagkrachtigen, die op 28 november en 5 december wilden komen, waren gratis toegangskarten verkrijgbaar.

Toen na 5 december bleek, dat er nog steeds belangstelling was voor het nieuwe raadhuis, werd voor de twee volgende zaterdagen het tarief van 25 cent weer vastgesteld.

De opbrengst der kaarten was f 70,40, verminderd met f 8,75 drukkosten, zodat f 61,65 kon worden afgedragen aan het daarvoor bestemde goede doel: het comité ter bestrijding van de werkloosheid.

Opnieuw te klein

We kunnen het de gemeentebestuurders van 1908, die al zoveel kritiek moesten slikken over het monumentale gemeentehuis, niet kwalijk nemen, dat het gebouw precies dertig jaar later weer veel te klein geworden was.

De bevolking was van 12000 inwoners in 1908 gegroeid tot 32000 in 1938.

Gelukkig was Jan Stuivinga nog steeds actief als architect in de gemeente Zeist en hem werd gevraagd of hij bereid was een ontwerp te maken voor de uit-

breiding van het raadhuis.

Op 4 mei 1938 deelde hij mee, dat hij zich gaarne met het maken van een ontwerp voor de uitbreiding van het raadhuis zou willen belasten, waarna de gemeenteraad op 2 juni besloot een krediet beschikbaar te stellen voor de uitwerking van een definitief plan.

Het op 27 maart 1939 ingediende plan, raming *f* 172.350,--, werd afgekeurd. Burgemeester en wethouders stuurden het plan terug met het verzoek het ontwerp zodanig te vereenvoudigen, dat - met behoud van de geprojecteerde ruimte - de kosten niet hoger zouden worden dan *f* 150.000,--.

Stuivinga wist het plan zo te besnoeien, dat een besparing verkregen werd van *f* 18.700,--, waardoor het totaal bedrag der begroting op *f* 153.650,-- kwam. Met inbegrip van de aanschaffing van meubilair was de totale begroting *f* 170.000,--.

Op 11 juli 1939 stelden burgemeester en wethouders de raad voor te besluiten tot uitbreiding van het gemeentehuis conform het daarbij aangeboden plan en tot beschikbaarstelling van een krediet van *f* 170.000,--.

Aanvankelijk werd de behandeling van het voorstel aangehouden, totdat in september 1939 de nieuwe raad zou zijn geïnstalleerd.

Toen in verband met oorlogsgevaar het leger gemobiliseerd werd en de staat van beleg werd afgekondigd, werd de zaak van maand tot maand telkens opnieuw uitgesteld. Nadat op 10 mei 1940 de oorlog was uitgebroken werd uitvoering van het plan niet meer mogelijk geacht. Op 20 juni 1940 schreven burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad dat zij het onder de huidige omstandigheden uitgesloten achtten, dat het plan nog zou worden uitgevoerd, zodat zij besloten hadden hun voorstel van 11 juli 1939 terug te nemen. Het honorarium werd aan de heer Stuivinga betaald en het plan werd in de ijskast gelegd.

Een afbeelding van het nooit als zodanig verbouwde raadhuis is hierachter opgenomen.

Het verwoestende vuur

Bij een terugblik op de geschiedenis van het derde gemeentehuis mag één datum niet ontbreken.

Op 21 oktober 1976 verwoestte een felle uitslaande brand, aangewakkerd door harde wind, een deel van het gemeentehuis.

De gehele bovenste verdieping ging in vlammen op, evenals de kamer van de gemeente-secretaris, waar het plafond met een hoeveelheid brandbaar materiaal naar beneden stortte. In andere kamers ontstond grote waterschade.

Bij besluit van 30 mei 1977 besloot de gemeenteraad een krediet beschikbaar te stellen van f 937.000,-- voor de herinrichting van het raadhuis, alsmede een krediet van f 50.000,-- voor het inschakelen van een architect ten behoeve van een nadere oriëntatie over de wijze waarop de nieuwbouw diende te worden gerealiseerd.

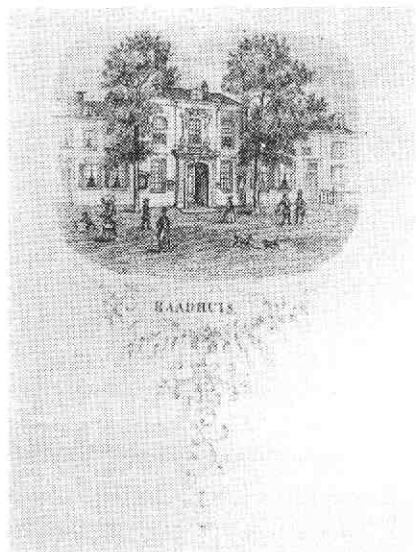
De restauratie en de oriëntatie zijn op dit moment nog in volle gang.

Binnen enkele maanden zal het gemeentehuis weer in gebruik genomen kunnen worden. Het monumentale gebouw van 1908 zal dan uitsluitend bestemd zijn voor het bestuur en één secretarie-afdeling.

Dat de toekomstige geschiedschrijvers de architect en de gemeentebestuurders zullen prijzen om hun smaak en visie is de welgemeende wens van

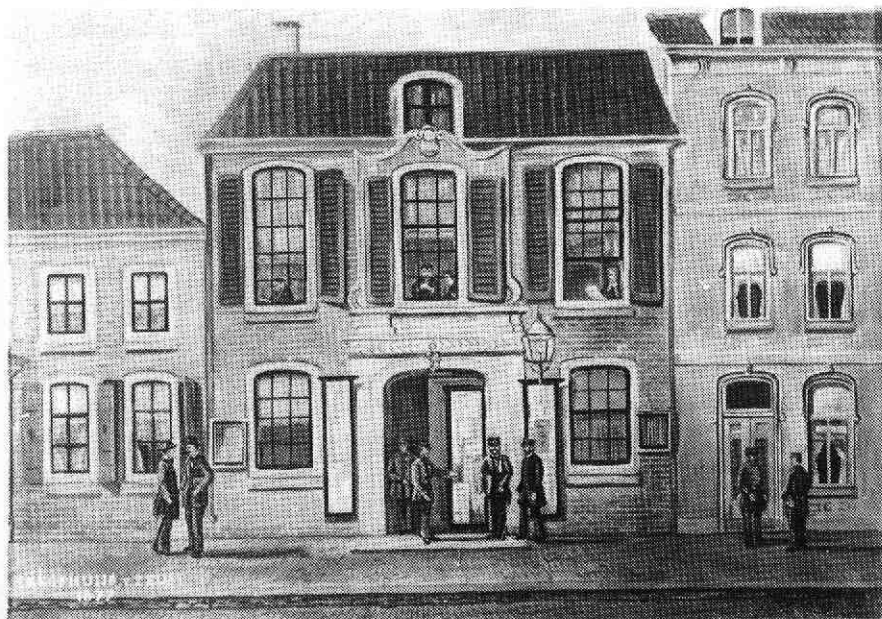
L. Visser

- 1) Blijkens de veilingcatalogus voor de verkoping op 15 mei 1818 van de bezittingen van de gebroeders Van Laer had het rechthuis gelijkvloers een gijzelkamer, portaal en bodenkamer en boven een ruime zaal.
- 2) Dit gebouw lag op de hoek van de Waterigeweg/le Dorpsstraat; tot voor enkele jaren was hotel Munzert er in gevestigd.

Links: het raadhuis,
briefpapier uit ± 1865

Onder: het rechthuis,
schilderij C.F. Roos, 1877

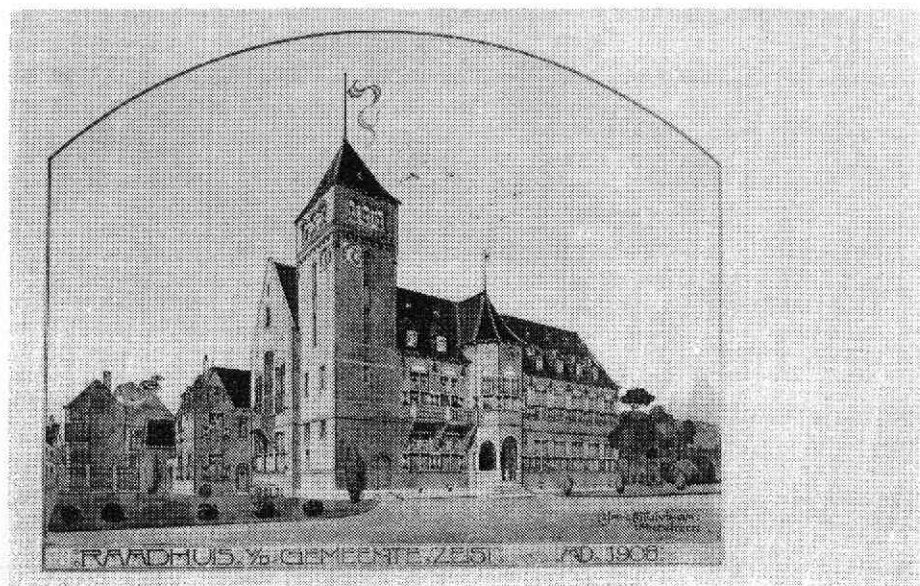

Het pand 1e Dorpsstraat 15 met de hellebaarden en morgensterren

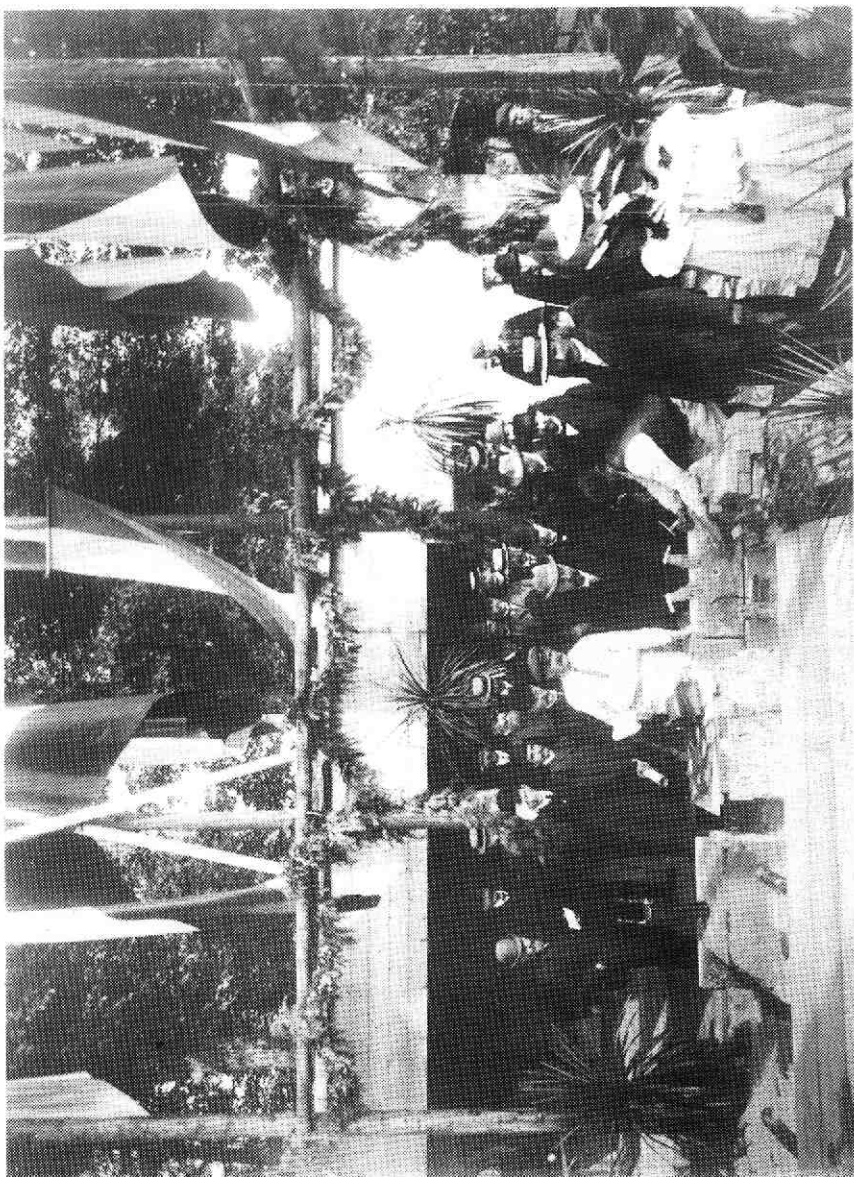
Foto Hanneke Kortlandt, 1978

Het ontwerp van het raadhuis te Zeist
met enkele neurenbergse torentjes

Gewijzigd ontwerp

De steenlegging bouw gemeentehuis aan Het Rond door burgemeester
mr J.J. Clotterbooke Patijn van Kloetinge op 7 januari 1907
Architect J. Stuivinga staat links op de foto met hand aan de hoed

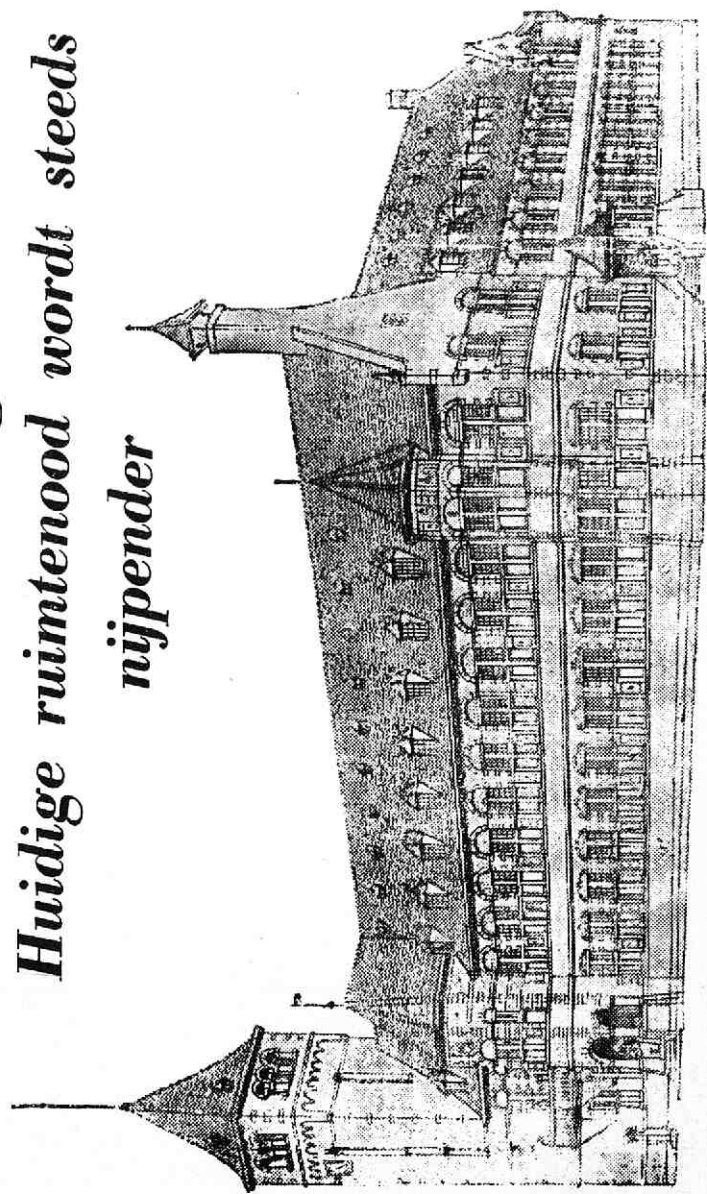
Prentbriefkaart uit 1909

Het gebrandschilderde raam in de
achterzijde van het gemeentehuis
Foto W.Th.R. Boeijs, 1954

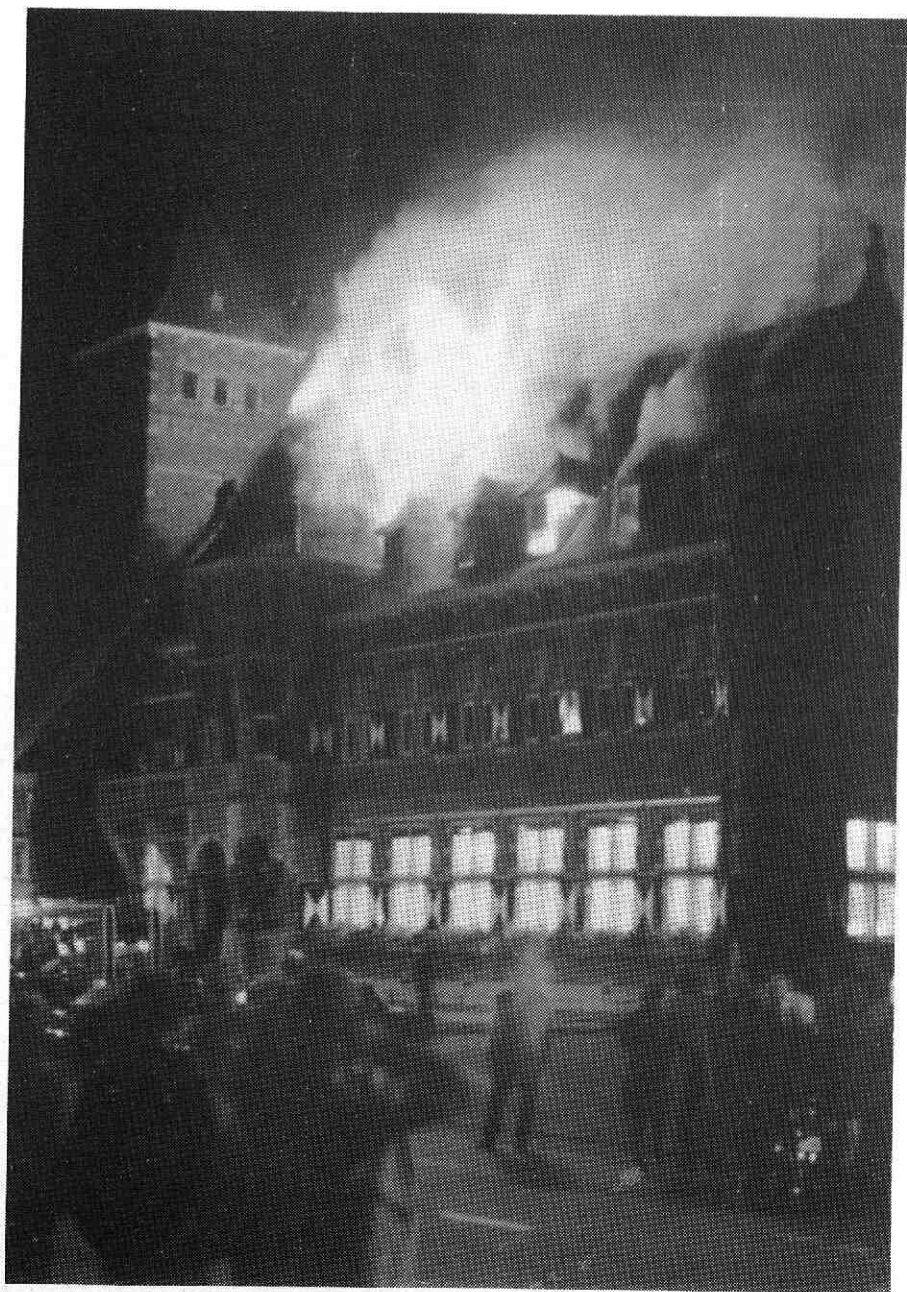
Het Raadhuis dat nooit gebouwd werd

*Huidige ruimtenood wordt steeds
rijpender*

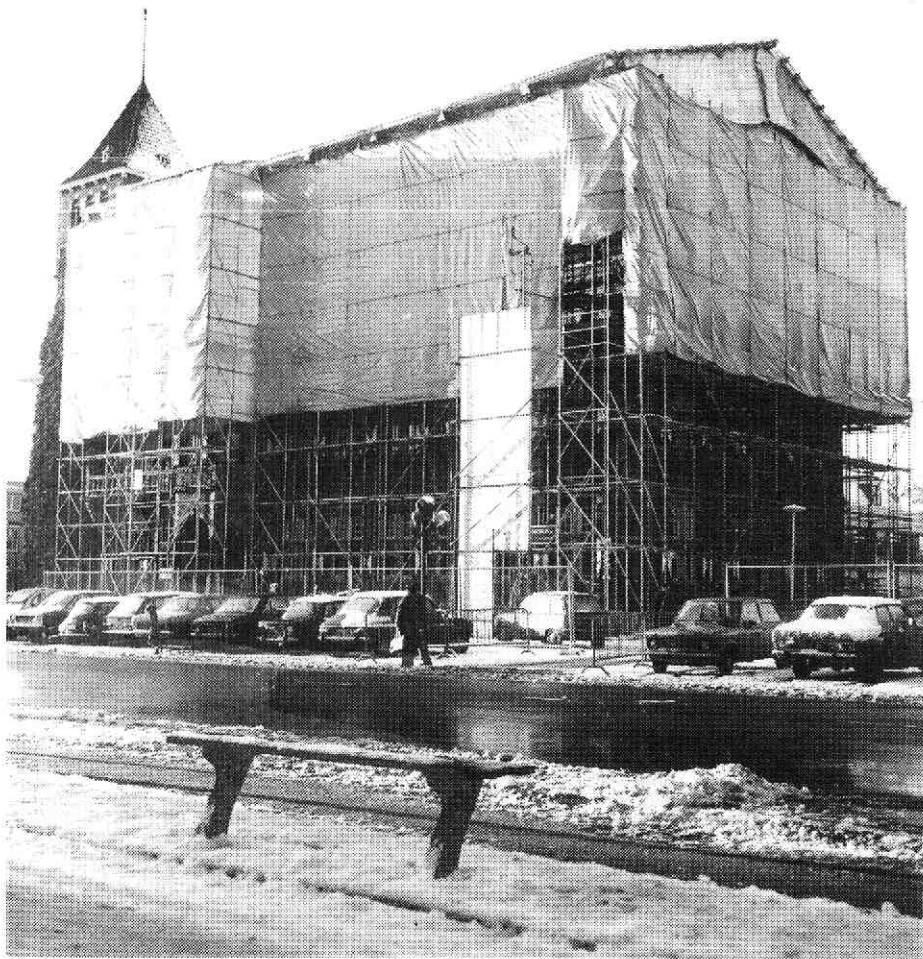

Het ontwerp voor de uitbreiding van het gemeentehuis

Tekening J. Stuivinga, voorkomende in de Zeister Courant, 4 november 1949

De brand op 21 oktober 1976. Foto W.J.A. Zwaan

Het gemeentehuis in de steigers

Foto W. Vlietstra, 28 december 1976

Na de restauratie. Foto W. Vlietstra, 6 juni 1977

Jan de Beyer, 18e-eeuws topografisch tekenaar

In de 18e eeuw heeft in de kunstgeschiedenis van ons land het onderwerp "stads- en dorpsgezichten" een grote opgang gemaakt. Eén van de twee vooraanstaande kunstenaars, die zich toen met dit onderwerp bezighielden is J. de Beyer. De andere is C. Pronk (1691-1759).

Jan de Beyer is in 1703 te Aarau (Zwitserland) geboren. Na zijn schooltijd in Emmerich ging hij naar Vierlingsbeek en daarna vestigde hij zich te Amsterdam. Volgens de handboeken werd hij daar leerling van Pronk. Wanneer en waar hij is overleden, is tot nu toe niet bekend, doch ik ben van mening, dat hij zijn levensavond in Doesburg of Arnhem heeft gesleten. Hij bleef ongehuwd.

Van Jan de Beyer zijn tot nu toe 11 portretten gevonden, die door 8 verschillende kunstenaars zijn vervaardigd. Men mag hieruit afleiden, dat hij bij zijn kunstbroeders een geziene figuur was. Het fraaiste portret is getekend door Pronk. Het toont ons een joviale, opgewekte man.

De Beyer's tekeningen zijn steeds "naar het leven" vervaardigd. Ik acht het niet uitgesloten, dat hij niet steeds alleen rondzwierf, doch ook wel in gezelschap van enkele collega's heeft rondgereisd, wellicht in 1749, 1750 en/of 1751; ik hoop dit nog te kunnen uitzoeken.

De Beyer's oeuvre is niet alleen omvangrijk, het is ook zeer belangrijk: aangezien hij de afgebeelde gebouwen zeer nauwgezet weergeeft - hetgeen een tijdlang als "gepietepeuter" is aangemerkt - kunnen zijn tekeningen grote waarde hebben bij restauraties van die gebouwen. Bovendien zijn zij tegenwoordig gewild illustratiemateriaal, dat ons een goed en - door de stoffage - boeiend beeld geeft van de 18e-eeuwse stad en het platteland.

De door de kunstenaars gemaakte tekeningen hebben voor een deel gediend als grondslag voor diverse plaatwerken. Een van de fraaiste en omvangrijkste is:

"Het verheerlykt Nederland", Amsterdam 1745-1774, uitgegeven door I. Tirion (1705-1765). De kunstenaar, die de tekeningen met de etsnaald of burijn op de koperen plaat brengt, heeft een zeer verantwoorde lijke taak. Immers, uiteindelijk bepaalt zijn werk de waarde van het boek of plaatwerk. Niet zelden was een tekenaar dan ook tevens etser of graveur. Bij De Beyer was dit niet het geval: al zijn in druk verschenen werk is door anderen op de plaat gebracht.

Van de 750 (dus niet: 900, zoals doorgaans wordt gezegd) in "Het verheerlykt Nederland" voorkomende afbeeldingen is 53% door Jan de Beyer getekend, 35% door C. Pronk, ruim 10% door A. de Haan en de rest door anderen, waaronder zes stuks door H. Spilman.

Beziet men de inhoud van dit plaatwerk op de bijdragen, die de reproducerende kunstenaars hebben geleverd, dan blijkt daarvan 99,2% op naam van Spilman te staan. Men kan Spilman's bijdrage aan de reproductie van De Beyer's werk ook vanuit een ander standpunt bezien: Indien men alle door De Beyer vervaardigde tekeningen, die in prent zijn gebracht (dus ongeacht in welk boek of plaatwerk zij zijn afgedrukt) op naam van de reproducerende kunstenaar indeelt, blijkt Spilman daarvan circa 70% voor zijn rekening te hebben genomen. Mijns inziens blijkt hieruit duidelijk, hoe hoog zijn grafisch-kunnen werd aangeslagen. Tirion onderkende dit. In zijn "voorberigt" bij "Het verheerlykt Nederland" schrijft hij o.a. over Spilman, dat hij een beroemd kunsttekenaar is, die bovendien de meeste gezichten op een tekenachtige manier in het koper heeft gebracht. En in het woord "tekenachtig" schuilt het vakmanschap!

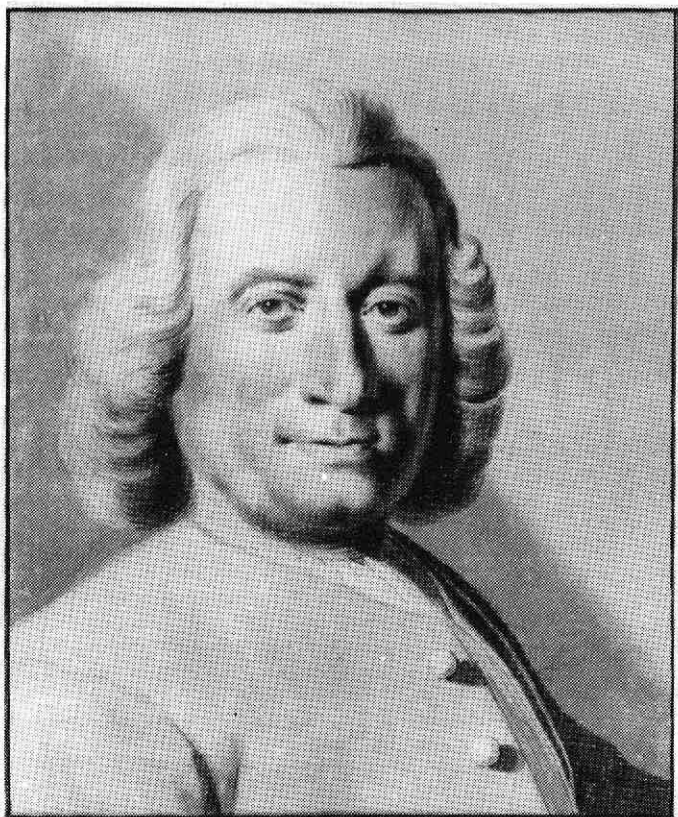
Literatuur: H. Romers, J. de Beijer oeuvre-catalogus, 's Gravenhage 1969.

drs H. Romers

N.B. Van de door Jan de Beyer vervaardigde tekeningen welke op Zeist betrekking hebben zijn hierna afbeeldingen opgenomen.

De afbeeldingen nrs 2, 3, 6, 7 en 9 zijn vervaardigd van in het archief van de Van de Poll-Stichting aanwezige gravures.

De redactie betuigt haar welgemeende dank aan degenen, die het fotomateriaal beschikbaar stelden voor de overige afbeeldingen.

NO 250. CAROLUS FRONK. 1621-1703

PROF. VAN JAN DE BEYER, 1785.

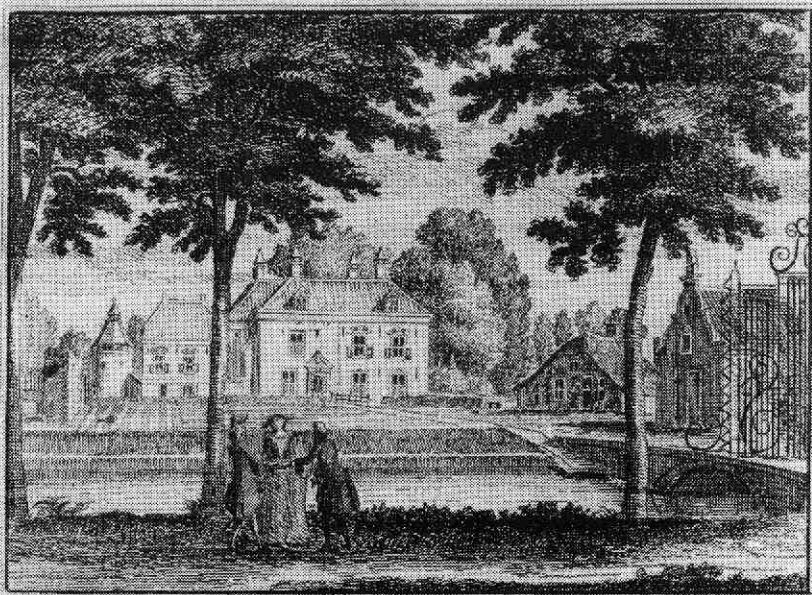
1. Jan de Beyer, getekend door Cornelis Pronk (1691-1759)
Tekening eigendom van de gemeentelijke archiefdienst
Amsterdam

107

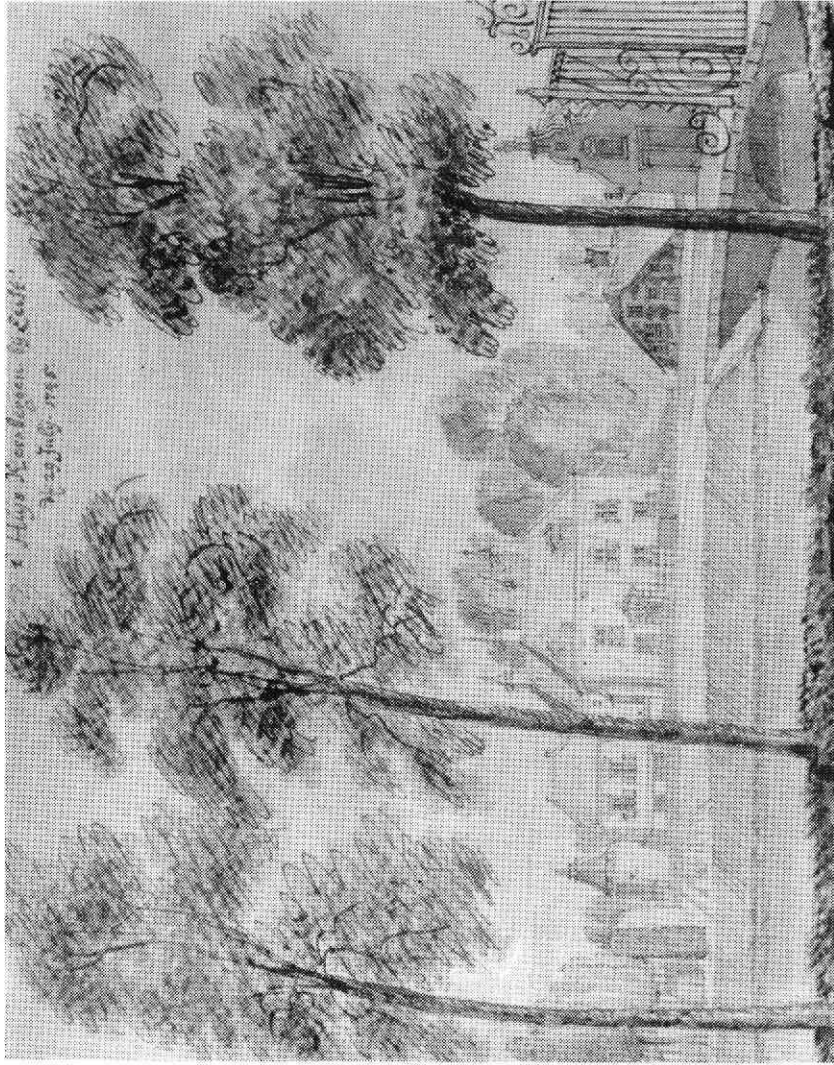
OVERBLYFSELS van de RIDDER-HOFSTAD BLIKKENBURG.

2.

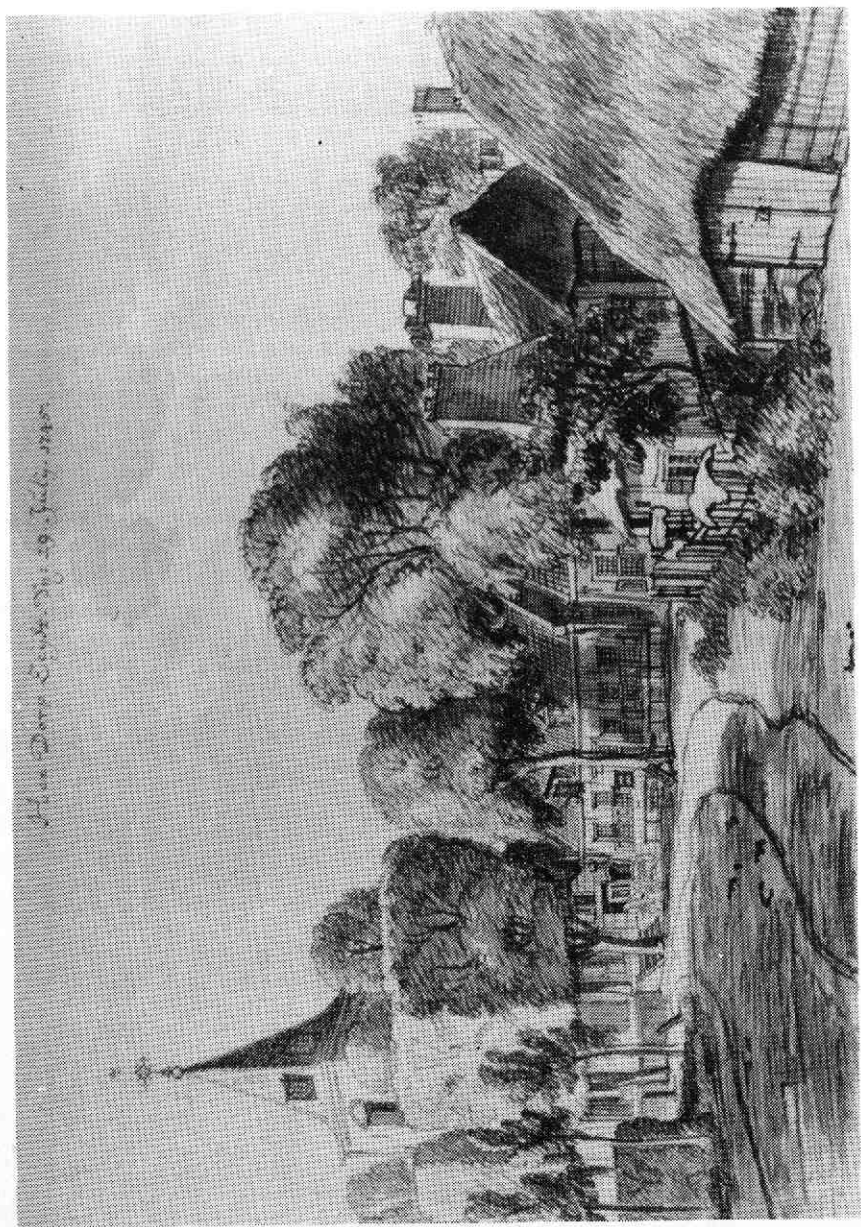

De RIDDER-HOFSTAD KERSBERGEN.

3.

4. t' Hujs Kersbergen bij Zeist: den 29. Julij: 1745
Tekening eigendom van Hare Majesteit de Koningin

Het Dorp Zeijst 29. Juli 1745

5. Het Dorp Zeijst: den 29. Julij: 1745
Tekening eigendom van het Rijksarchief Utrecht

243

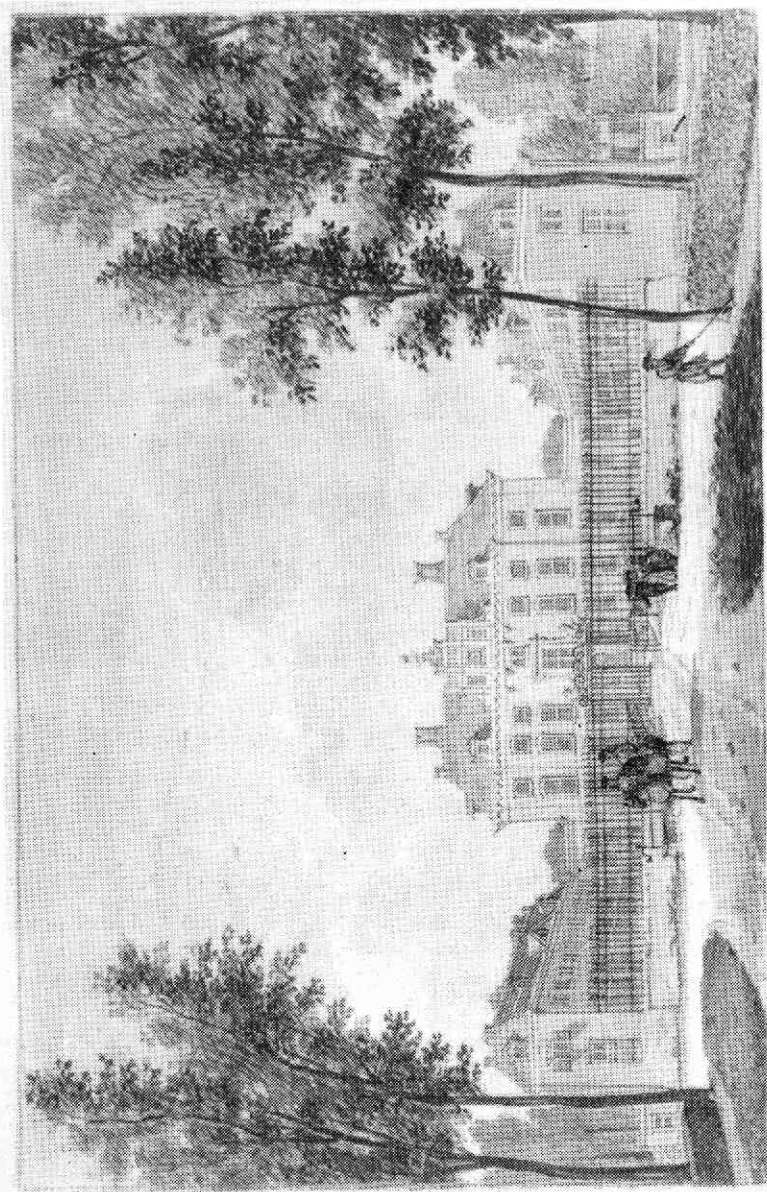
Het DORP ZEIST.

6.

Zeist.

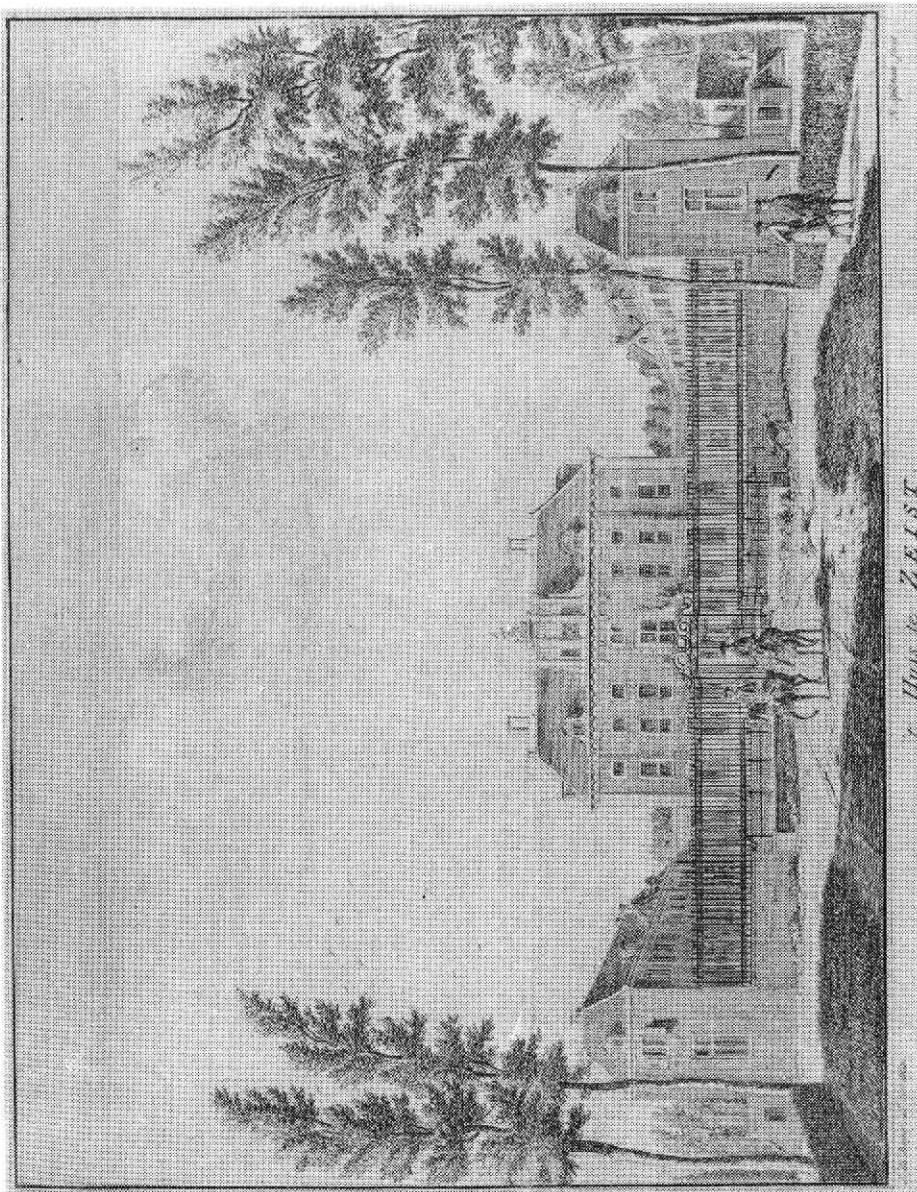
7.

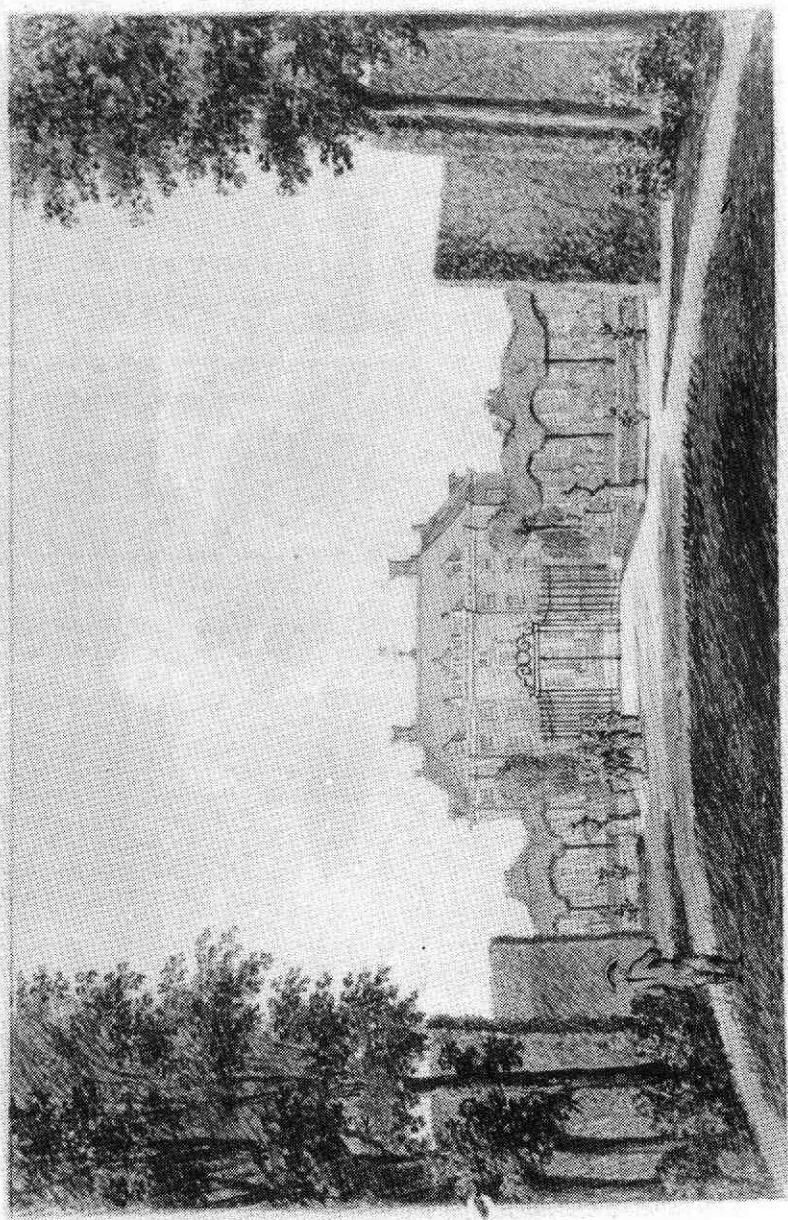
8. Het Huis te Zeist

Tekening eigendom van Fondation Custodia (Coll. F. Lugt)

Institut Néerlandais, Paris

Das Haus der ZEITUNG

10. Het Huis te Zeist aan de achterzijde
Tekening eigendom van Fondation Custodia (Coll. F. Lugt)
Institut Néerlandais, Paris

Hendrik Spilman (1721-1784)

Jan de Beyer heeft meermalen in Zeist getekend. Romers' catalogus betreffende de tekeningen van Jan de Beyer (1) vermeldt het Dorp vijfmaal (nrs 642 t/m 646), voorts tweemaal het Huis te Zeist (nrs 647 en 648), tweemaal de Ridderhofstad Kersbergen (nrs 453 en 454) en tenslotte het overblijfsel van de Ridderhofstad Blikkenburg (no 372).

In deel XXII van het veeldelige boekwerk "Tegenwoordigen Staat der Vereenigde Nederlanden", welk deel in 1772 het licht zag en een beschrijving geeft van de provincie Utrecht, komt een gravure voor van één van de op Zeist betrekking hebbende tekeningen van Jan de Beyer en wel van de voorzijde van het Slot te Zeist.

De op het dorp Zeist betrekking hebbende tekeningen van Jan de Beyer zijn op één na alle op koper gebracht door Hendrik Spilman.

De tekening, die Jan de Beyer maakte van het gezicht op de kerk vanaf de Waterigeweg is namelijk niet door Hendrik Spilman gegraveerd doch door W. Writs in 1749.

Maar we willen hier aandacht vragen voor Spilman, een man die Zeist gekend heeft, want hij had zich aangesloten bij de Hernhutters, zij het dan niet in Zeist maar te Haarlem.

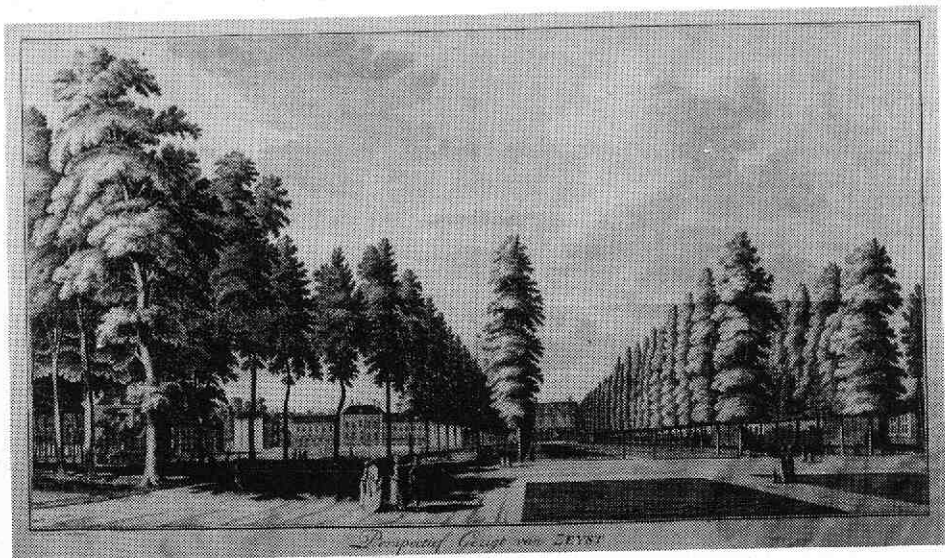
Hij maakte een potloodtekening van het Slot met de beide pleinen. Deze potloodtekening werd later gegraveerd en gekleurd en vermeldt de kunstenaar: "H. Spilman, ad vivum delineavit et sculpsit" en het jaartal 1763.

Onder deze - in het bezit van de gemeente Zeist zijnde prent - is geschreven: "Nieuw perspectief van Zeist".

Het merkwaardige is nu dat deze afbeelding gelijk is aan de bekende gekleurde optica-prent, die - uitgegeven te Augsburg - het Slot met het Broeder- en Zusterhuis laat zien.

Het is dus zeker, dat deze prent door Spilman werd getekend en nu ook zeer waarschijnlijk, dat hij de twee andere optica-prenten van de Broedergemeente: het Zusterplein met het vooraanzicht van de kerk en het kerkinterieur zal hebben vervaardigd.

Tenslotte heeft hij van het Slot en de beide pleinen nog een zeer breed (61,5 x 33,5 cm) opgezette tekening - eveneens als gravure vermenigvuldigd - vervaardigd. Hierbij is ook een deel van de Lageweg en het middenhuis van de vleugel tegenover het Broederhuis te zien. Van deze gravure, waarvan hierna een afbeelding is opgenomen, bezitten zowel de gemeente Zeist als de Evangelische Broedergemeente en de Van de Poll-Stichting een exemplaar.

11.

Zijn levensloop wordt bewaard in het archief der Broedergemeente te Zeist, aanwezig in het Rijksarchief te Utrecht.

Hij werd in 1721 te Amsterdam geboren. Zijn vader overleed toen hij nog zeer jong was en als 10-jarige jongen werd hij naar Haarlem gezonden, waar hij bij een zijdeweaver in de leer kwam om patronen te tekenen.

Hij bleef daar - we mogen wel aannemen als een ontwerper - werkzaam, maar kon slecht overweg met zijn collega's. Vermoedelijk was hij een introverte persoonlijkheid, die zich niet gemakkelijk aanpaste. Er zijn ook nogal wat klachten over zijn gezondheid in zijn autobiografie, die verder heel sterk op geestelijke waarden en belevenissen is gericht. Dit is op zichzelf gebruikelijk in dergelijke levenslopen, die bestemd zijn om in de uitvaartdienst van de betrokkene te worden voorgelezen.

Hij vertoeft als jongeman enige maanden in Engeland, waar de wereldse geneugten van Londen hem afschrikken.

Met zijn moeder en zuster gaat hij in Haarlem wonen en komt in 1750 aldaar met de Hernhutters in aanraking.

In 1766 trouwt hij een weduwe, Suzanne van Bommel, en het is ook omtrent deze tijd, dat hij lid der Broedergemeente wordt. Hier vond de vaak aan eigen ziel en zaligheid twijfelende man zijn geestelijk tehuis.

In de gemeente Haarlem vervulde hij de functie van "Saaldiener" (koster), in alle eenvoud en met grote stiptheid. Na een ziekte van ruim een half jaar overleed hij 3 februari 1784 te Haarlem.

Niets verraadt in zijn levensloop, dat we hier te maken hebben met een der bekendste topografische tekenaars en etsers uit de 18e eeuw. Daarover vertellen andere bronnen ons meer (1).

In 1775 werd hij lid van de Haarlemse Teeken-academie.

Tot leermeester had hij de eveneens bekende topografische tekenaar Abraham de Haan de jongere (1707-1748).

Spilman tekende landschappen, rivier- en stadsgezichten, etste en graveerde. Zijn tekenwerk vond een plaats in voornamelijk kunstverzamelingen, zoals Van Eijndenen Van der Willigen het uitdrukken. Bij het derde eeuwfeest van de uitvinding der boekdrukkunst door Laurens Coster, tekende en etste hij het huis

waar Coster zou hebben gewoond. Een enkel portret werd door hem in het koper gegraveerd.

Een merkwaardige anecdote wordt omtrent hem verteld. Hij tekende eens het Lands Magazijn te Amsterdam en kwam toen op de gedachte het ook te tekenen als brandende bij nacht, zoals hij dat ook wel van andere gebouwen had gedaan. Het merkwaardige is nu evenwel, dat dit Lands Magazijn inderdaad enkele jaren later afbrandde.

Het tekenen van brandende gebouwen, evenals zogenaamde maneschijntjes, is overigens wel een genre waarmee vele tekenaars en schilders - en ook onze Spilman - zich bezig hielden. Hij moet zeer veel tekeningen hebben gemaakt, zóveel zelfs, dat de prijs - ondanks de voortreffelijke kwaliteit - er niet onbelangrijk door moet zijn gedrukt. Dat hij in zijn tijd al zeer werd gewaardeerd moge blijken uit onderstaand rijmelwerk uit 1813 (J. le Francq van Berkhey, Nagelaten Gedichten, Haarlem 1813, blz. 79):

Spilman, die geen tijd verspilde,
als hij schetsen maakte in 't wilde,
toonde in al die wildigheid,
een voortreffelijk kunstbeleid.
Hier een veeg, daar weer een trek,
't Was natuur in klein bestek.
Waterloo, Rembrandt van Rhijn,
Jan van Goyen en Molijn,
zouden zeggen voor gewis,
dat hun geest in Spilman is.

- 1) R. van Eijnden en Adriaan van der Willigen, Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst sedert de helft der XVIIIe eeuw, Tweede deel, 1842.

dr J. Meerdink

Nieuwe aanwinsten

Ten vervolge op het meegedeelde in jaargang 6, 1976, pagina 17, van ons Bulletin, geef ik hierbij een opgave van de voornaamste aanwinsten in de afgelopen maanden, zowel door schenking als door aankoop verkregen. De schenkers/schenksters ook langs deze weg nogmaals van harte dank.

Zo ontving onze Stichting als schenking het oud-archief (beginnend in 1907) van de Zeister Handelsvereniging, benevens één vaandel en twee vlaggen van Zeister Middenstandsverenigingen. Ook het archief van de IJsvereniging alhier, lopende van 1890 tot de opheffing einde 1973, werd ons geschonken (via notaris Van Rhijn). Drukkerij Van Lonkhuyzen b.v. gaf o.a. een notulenboekje betreffende de - omstreeks 1917 kort bestaan hebbende - Coöperatieve IJsfabriek "Nova Zembla".

Diverse foto's en prentbriefkaarten werden geschonken, o.m. door mevrouw J.M. Dijkhuis-van Zanten, mevrouw A.E. Stratenus-de Geer, mevrouw I.E. Rademacher Schorer (die tevens het model van de vroegere paardetram gaf), mejuffrouw G.J. Laterveer, terwijl de heer R. Brems een groot aantal glasplaat-negatieven, op Zeist betrekking hebbend, zond. Mejuffrouw M. de Lange schonk ons 24 klassefoto's van de openbare lagere school aan de Bergweg.

Van de heer W.A. Storm de Grave ontvingen wij 19 deeltjes van het "Nederland's Adelsboek" - een fraaie aanvulling op de vele deeltjes welke de bibliotheek reeds telde - en ook een koetsiersnestel van het voormalige buiten "Schoonoord" met de wapens Van Reenen en Van Romondt Vis.

Een bijzonder geschenk, tijdens de tentoonstelling van onze Stichting in het Slot alhier in 1976 afgegaan door mevrouw E.A. Rademacher Schorer-Clotterbooke Patijn van Kloetinge, is de zilveren troffel, waarmee wijlen haar vader als burgemeester in 1907 de eerste steen legde van het tegenwoordige Zeister raadhuis.

Tot de aankopen behoort een olieverf-schilderij, afkomstig uit "Pavia", dit landhuis voorstellende, gezien van de achterzijde, de zuidoostelijke kant, geschilderd in 1869 door T. Schwarze; het formaat van dit doek is 93 x 114 cm.

Aangekocht werden ook twee potloodtekeningen, vervaardigd door E. Rensburg (1872-1956), weergevend de molen aan de Bergweg - in welstand - en een aantal huisjes in "Siberië", de Arnhemse Bovenweg.

Voor de bibliotheek werden aangekocht: C.J. Nagtglas: "Utrecht tussen Pruis en Fransoos, 1780-1800" (1858/1975); A. van Hulzen: "Utrecht bij gaslicht" (1976); D.A. Berents: "Misdaad in de Middeleeuwen" (nl. in Utrecht; Stichtse Historische Reeks, 2, 1976); E.P. de Booy: "De weldaet der scholen," (Stichtse Historische Reeks, 3, 1977); E. Bergvelt en M. van Boven: "J.A. Knip, 1777-1847" (1977); Anonymus: "Het ontstaan en de groei van Den Dolder" (uitgave van de Dolderse Gids, 1977).

Een belangrijke aanwinst is ook de xerox-kopie van het lidmatenregister der Zeister Hervormde Gemeente (1681-1783).

In eigen beheer liet onze Stichting verschijnen van mr dr J. Meerdink: "De nederlandse inslag in de Evangelische Broedergemeente te Zeist gedurende de 18e eeuw" (1977).

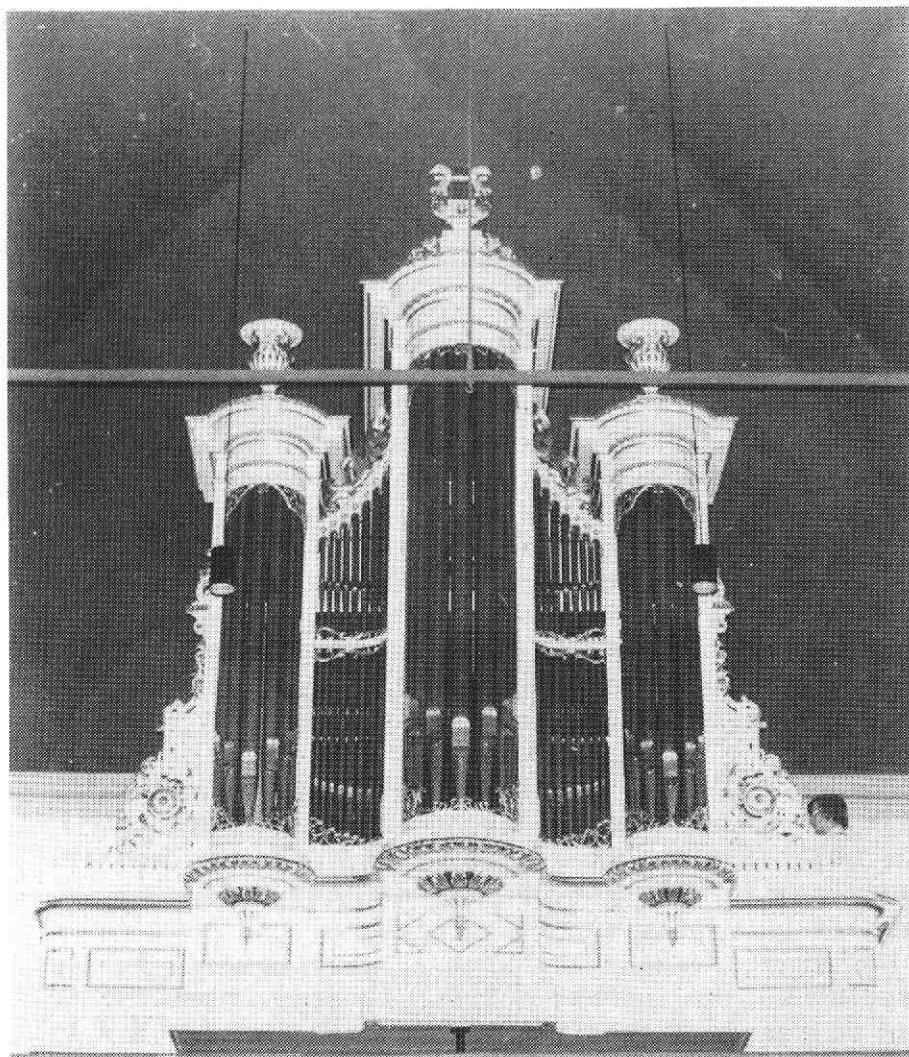
Door ruil krijgt onze Stichting thans de publicaties van de Historische Kring Loosdrecht, de Historische Kring Maarssen en de Historische Kring IJsselstein.

Reeds langer bestaat zulk een afspraak met de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek", de Stichts-Hollandse Historische Vereniging en het Oudheidkundig Genootschap "Nifterlake".

Op de organen van de historische verenigingen "Oud-Utrecht" en "Flehite" zijn wij geabonneerd.

ORGEL GEZOCHT - ORGEL GEVONDEN

speurtocht naar het voormalige orgel van de "Oude Kerk" te Zeist.

Het voormalige orgel uit de Oude Kerk te Zeist, na veel omzwervingen geplaatst in de Hervormde Kerk van Boven-Hardinxveld

In 1843 voltooide de fa Bätz en Co. te Utrecht de bouw van een nieuw orgel in de Oude Kerk te Zeist. Deze orgelbouw was de afsluiting van een algehele herbouw van de kerk, die in de jaren 1841 tot 1843 plaatsvond. Het kerkarchief bevat slechts summiere gegevens over dit orgel. Het bestek, het contract en de afrekening ontbreken. Het instrument spreekt echter voor zich. Het is een van de weinige tweeklaviers Bätz-orgels uit die tijd, die een zelfstandig pedaal hebben. De orgelkas is in neogotische stijl gebouwd naar het voorbeeld van de zuid-nederlandse architect Tieleman Suys met wie de Gebroeders Bätz in de Utrechtse Dom en in de Ronde Lutherse Kerk te Amsterdam samenwerkten.

Nog onduidelijker is het kerkarchief over het orgel, dat tot 1842 in de Zeister Hervormde Kerk stond. Aanvankelijk was het de bedoeling dat dit orgel in de herbouwde kerk overgeplaatst zou worden. Het blijkt echter dat men op 6 mei 1844 aan de fa Bätz *f* 10,60 betaalde voor het opstellen van het oude orgel in een van de appartementen van de Broedergemeente met het doel het in het openbaar te verkopen. Ook blijkt dat de plaatselijke organist H. Blanken het oude instrument opkocht voor *f* 325,--, met andere woorden dat het instrument in particulier bezit overging. Daardoor is het onmogelijk het verdere verloop van de historie van zo'n instrument te achterhalen. Ten slotte vermeldt de preek, die uitgesproken werd bij de ingebruikneming van de Hervormde Kerk dat het oude orgel omstreeks 1820 werd gebouwd, en daarmee zijn de gegevens over dit orgel in het kerkarchief uitgeput.

Gelukkig gaven andere bronnen meer materiaal. De orgelbouwer B.J. Gabry schreef in zijn exemplaar van de tweede dispositie verzameling van Joachim

Hess (een manuscript dat bewaard bleef in het Gemeente Museum te Den Haag) dat Johann Caspar Friedrichs uit Gouda dit orgel in 1821 bouwde. Het werk bestond volgens Gabry uit een hoofdwerk met de volgende dispositie:

bourdon	16'	disc.
holpijp	8'	
viola di gamba	8'	disc.
quintadeen	8'	
octaaf	4'	
nachthoorn	4'	
octaaf	2'	
cornet	4	sterk
dulciaan	8'	

Daarnaast had het een "borstwerk" met als dispositie:

prestant	8'	gehalveerd
holpijp	8'	"
fluit	4'	
quint	3'	
octaaf	2'	
mixtuur	2-3	sterk
vox humana	8'	
tremulant		

Het instrument had een klavieromvang van C tot f''', pedaalomvang van C tot d'', 3 blaasbalgen en 2 afsluitingen. Dit "borstwerk", dat klaarblijkelijk onder in de kas geplaatst was en de dispositie van een zelfstandig instrument had, bleek inderdaad een ouder instrument te zijn, dat Friedrichs had opgekocht uit de Waalse Kerk te Naarden. Een toevoeging van Gabry maakt het verdere verloop van de historie van dit orgel niet duidelijker. Volgens hem werd het orgel na de bouw van het Bätz-orgel ergens in Zeeland geplaatst. Dit lijkt in tegenpraak met de berichtgevingen in het kerkarchief.

Er blijven dus vele vragen over: wie bouwde het orgel van de Waalse Kerk in Naarden? Wat gebeurde er met het instrument vanaf 1844?

Op de eerste vraag leverde een onderzoek in het archief van de voormalige Waalse Kerk te Naarden het antwoord. Het orgel werd in 1779 voor f 814,-- geleverd door de orgelbouwer Jan Baars uit Hilversum. Dr A.J. Gierveld vermeldt in zijn boek over Het Nederlandse Huisorgel in de 17e en 18e eeuw (pag. 98), dat Jan (Johannes) Baars in 1732 te Brouwershaven geboren werd, zich na 1758 als meester-chirurgijn en organist te Vreeswijk vestigde, dat hij in 1778 "castelein" van het "vermaarde Heeren Logement De Jonge Graaf van Buuren" te Hilversum werd en daarnaast zich als orgelmaker aanbod, dat hij in 1780 als orgelmaker naar Amsterdam, later naar Amstelveen vertrok en in 1799 overleed. Hij bouwde in 1775 te Vreeswijk een drieklaviers huisorgel dat, volgens de heer Jan van Heurn, de schrijver van het standaardwerk over de nederlandse orgelbouw in de Barok: de Orgelmaaker (Dordrecht 1804/1805), geen navolging verdiende. Ook kwam de naam Jan Baars voor in het archief van de voormalige Waalse Kerk te Vianen, waar Baars blijkens enkele kwitanties onderhoudswerkzaamheden verrichtte in de jaren 1771 tot 1773.

Na de opheffing van de Waalse Kerk te Naarden kwam het Baars-orgel in bezit van Friedrichs; in 1821 verwerkte deze het in het orgel van de Hervormde Kerk te Zeist, in 1841 werd het afgebroken en in 1844 aan de zeister organist H. Blanken verkocht.

Wat gebeurde er daarna met het orgel? Een moeilijke speurtocht, omdat er ook geen afbeelding van het Friedrichs-orgel bewaard bleef. De opsporing van dit orgel kwam weer tot stand dankzij de speurzin van velen en vooral dankzij coördinatie van diverse opsporingswerkzaamheden. De speurtocht begon in onze tijd en liep terug tot 1844. Dat deze uitkwam in Zeist en daarmee de geschiedenis van het

Baars-Friedrichs-orgel onthulde is puur toeval! Dit artikel geeft dus een overzicht van de speurtocht in tegengestelde richting:

1846. Organist H. Blanken uit Zeist verkocht het orgel voor f 500,-- aan de Hervormde Kerk te Wolf-aartsdijk. De kerkvoogdij aldaar gaf aan de utrechtse orgelbouwers C. Stulting en P. Maarschalkerweerd de opdracht het orgel over te plaatsen naar Wolf-aartsdijk in Zeeland. Het bericht van Gabry bleek dus toch juist te zijn! Uit het bedrag dat Stulting en Maarschalkerweerd voor hun werkzaamheden ontvingen f 1.240,--) kan men concluderen dat zij het orgel niet zonder meer overplaatsten, maar aanzienlijk wijzigden. De merkwaardige dispositie, ontstaan door de combinatie van twee instrumenten gaf hiertoe alle aanleiding.

Op 21 juni 1846 - de dankdag voor de overwinning bij Waterloo - werd het orgel feestelijk in gebruik genomen. Het Protestants Christelijke tijdschrift "De Boekzaal der Geleerde Wereld" (1846 II, pag. 97) vermeldt dit heugelijke feit, geeft weliswaar niet de exacte dispositie, maar bevestigt wel het vermoeden dat de orgelmakers het orgel ingrijpend veranderden: Stulting en Maarschalkerweerd stelden de dispositie van het orgel samen volgens advies van de organisten C.J. van Uye en J.J. de Kanter uit Middelburg, die veelvuldig in Zeeland als adviseurs optraden. Een bericht uit 1862, in de kroniek van de Hervormde Gemeente te Wolfaartsdijk opgetekend, geeft uitsluitel over de dispositie van het orgel. Er werd toen een nieuwe kerk gebouwd, het oude orgel werd in de nieuwe kerk geplaatst en met één register uitgebreid. Welk register nieuw was, en wie de wederopbouw en de uitbreiding uitvoerde, wordt niet vermeld. De dispositie luidde als volgt:

hoofdwerk:

bovenklavier:

bourdon	16'	roerfluit	8'
prestant	8'	viola di gamba	8'
holpijp	8'	salicionaal	4'
octaaf	4'	fluit	4'

hoofdwerk:		bovenklavier:	
nachthoorn	4'	gemshoorn	2'
quint	3'		
octaaf	2'		
cornet	4 sterk		
dulciaan	8'		

Vergelijking van deze dispositie met die van het orgel in 1821 toont hoe rigoureuus Stulting en Maarschalkerveerd het orgel omvormden. Vele registers ziet men terug, enkele verdwijnen: er ontstond een orgel dat voldeed aan de gangbare normen van het midden van de 19e eeuw: een hoofdwerk, geschikt voor het begeleiden van de gemeentezang, gebaseerd op een 16-voets bourdon, de diskant versterkt door de cornet, merkwaardig genoeg zonder mixtuur en met de (oude?) dulciaan 8' als tongwerk; daarnaast een bovenwerk met zachte strelende registers, geschikt voor voor- en tussenspelen met stemmingsstukjes.

Van het oude Baars-orgel lijkt weinig overgebleven te zijn. Tot 1903 deed het instrument dienst in Wolfaartsdijk. Toen werd het vervangen door een orgel van de firma L. van Dam uit Leeuwarden. Dezelfde bouwer kocht het oude orgel op en plaatste het voor f 1.525,-- in de Hervormde Kerk van Boven-Hardinxveld (notulen Kerkvoogdij aldaar, 2 november 1903).

Van Dam gaf 15 jaar garantie op het door hem geleverde instrument. Op 11 september 1904 werd het in deze kerk in gebruik genomen, bespeeld door de orgelbouwer P. van Dam uit Leeuwarden met solozang van mevrouw C.C. van Dam-ter Maat.

Nog twee maal werd het orgel daarna gewijzigd. In 1925 liet men de firma Van Dam en de firma De Koff een restauratierapport opstellen. De Koff bleek nogal behoudend: in zijn rapport wordt vooral gesproken over "repareren". Van Dam voelde veel meer voor "vernieuwen". Het liefste leverde hij een geheel nieuw "modern" instrument. Hij kreeg de opdracht.

Volgens het bewaard gebleven bestek leverde hij 2 nieuwe windladen met pneumatische traktuur, groter dan de bestaande; op het hoofdwerk verving hij de

dulciaan 8' door een trompet 8', een verbetering die hij - zo bleek uit de correspondentie - al 35 jaar eerder (1890) in Wolfaartsdijk had voorgesteld, maar op de oude windlade ontbrak daartoe de ruimte; het bovenwerk plaatste hij achter in de orgelkas (achter de oorspronkelijke kas) en hij voorzag het van zwelluiken; de daarop nog (of weer?) aanwezige octaaf 2' verving hij door een vox celeste 8' vanaf c. Uit later gevoerde correspondentie met zijn compagnon en opvolger B.F. Bergmeyer uit Woerden bleek ook een nieuwe viola di gamba geleverd te zijn; voorts leverde hij een nieuw pedaalklavier en een subbas 16', die ook zelfstandig op het hoofdwerk als bas van de bourdon 16' gebruikt kon worden; een nieuwe reguleurbalg met elektrische motor vervolmaakten de restauratie. Het orgel werd voor f 3.739,-- "zo goed als nieuw" opgeleverd met 20 jaar garantie. Het onderhoud werd na het overlijden van P. van Dam door Bergmeyer overgenomen. In 1961 werd deze op hoge leeftijd van zijn taak ontslagen. Een grote restauratie was toen volgens de organist nodig.

Na contact met de firma Flentrop (hetgeen op niets uitliep: ook deze kende het instrument weinig waarde toe en gaf het weinig levenskansen meer) voerde de orgelbouwer W. van Leeuwen uit Leiderdorp de restauratie in 1962 uit. Nogmaals werd de dispositie gewijzigd. Een mixtuur 4 sterk verving de cornet uit 1821, de salicionaal 4' op het bovenwerk werd omgebouwd tot een prestant 4'. Het front werd - na onderzoek - in zijn oorspronkelijke kleur (wit met goudbeleg) geschilderd.

Al het hierbovenstaande bleek uit archieven. Na dit alles gevonden te hebben wordt je nieuwsgierigheid wel erg groot naar het instrument zelf, hoe heeft het dit alles doorstaan? Is er nog iets van de oorspronkelijke sfeer over? Klinkt er nog iets van het oude pijpwerk in door? Hoe klinkt een orgel met pijpwerk uit 1779, 1821, 1846, 1862, (1904?), 1926 en 1962?

Een bezoek aan Boven-Hardinxveld bleek de moeite waard. Het werkelijk schone front komt goed uit in het kerkgebouw. Al spelende erger je je aan de pneu-

matiek, die traag is en iedere fantasie vermag te doden. Toch klinkt het niet onaardig. De kern van het hoofdwerk klinkt nog oud.

Inspectie van het pijpwerk levert tenslotte een boeiend overzicht van de geschiedenis van het instrument. Een beschrijving van de huidige dispositie met enige voorlopige gegevens over het pijpwerk sluit het verslag van deze speurtocht af.

Hoofdwerk

- prestant 8' , pijpwerk in het front uit verschillende perioden, grotendeels 19e eeuw, wellicht 1846; uit het binnenpijpwerk blijken verschillende verschuivingen te hebben plaatsgehad;
- holpijp 8' , van Friedrichs 1821;
- bourdon 16' , wellicht 1846;
- nagthoorn 4' , van Friedrichs; de 12 kleinste pijpjes conisch open, 1821;
- octaaf 4' , van Friedrichs, 1821;
- octaaf 2' , van Friedrichs, 1821;
- quint 3' , oudste register van het orgel, 1779 Joh. Baars; zeer zwaar loden pijpwerk met fraaie letterinscripties;
- mixtuur 4 sterk, Van Leeuwen, 1962;
- trompet 8' , P. van Dam, 1926.

Bovenwerk

- holpijp 8' , 1 octaaf van hout, overige pijpwerk metaal, 20e eeuw;
- flute dolce 4' , gemaakt uit de diskant van de bourdon 16' van Friedrichs, 1821, aangevuld met zeer zwaar loden pijpwerk van Baars;
- prestant 4' , vanaf F de salicionaal 4' van Stulting en Maarschalkerweerd uit 1846, grootste pijpen uit 1962;

viola di gamba 8', 1924;
woudfluit 2' , 1962.

Pedaal

subbas 16', hierin enkele oude metalen pijpen, mogelijk uit 1779.

Onder in de orgelkas liggen nog enkele niet gebruikte zware loden pijpjes.

Voorts is het orgel van manuaal-, pedaal-, sub- en superkoppels, van een tremulant op het hoofdwerk (vinding van de huidige organist!) en van vaste combinaties voorzien.

Ook bij het eindresultaat van deze speurtocht vraag je je af of je de kerkvoogdij van Boven-Hardinxveld moet feliciteren met dit orgelbezit. Zo'n bezit brengt vele consequenties met zich mee. Het meubel en het vele historische pijpwerk vragen nu eenmaal om sleep-laden met mechanische traktuur. De huidige inrichting en het vele waardeloze pijpwerk ontroven het historische materiaal zijn waarde. Een geheel nieuwe opbouw is de enige oplossing om het instrument een eigen gezicht, passend bij zijn interessante oorsprong terug te geven!

Gert Oost

-o-o-o-

Nadat deze zomer het laatste stukje gevonden was van de puzzle rondom de herkomst en verblijfplaats van het in 1843 afgedankte orgel uit de Oude Kerk, schreef dr Gert Oost, musicoloog te Bunnik, op ons verzoek het vo-
renstaande artikel. Daarvoor onze hartelijke dank.

L.V.

Het huidige orgel van de Oude Kerk te Zeist, in 1843
gebouwd door de orgelbouwers J. Bätz en Co. te
Utrecht

Restauratie Lommerlust

Na enkele jaren van hoop en vrees over de toekomst van huize Livland blijkt nu uit een bord met het opschrift "Restauratie Lommerlust", dat de tijd van vrees voorbij is.

Het is een hoopgevend bericht in tweeërlei opzicht.

We mogen eruit opmaken, dat het huis de oude naam terugkrijgt en dat er ondanks de aanbouw van twee vleugels toch sprake is van restauratie.

Hoe kwam Lommerlust aan die uitheemse naam?

Voor het antwoord op deze vraag moeten we terug naar 1906, het jaar waarin mr Owen Maurits Blanckenhagen eigenaar van Lommerlust werd.

De relatie van de heer Blanckenhagen met Livland wordt duidelijk na kennisneming van de stamreeks van de familie Blanckenhagen, opgenomen in "Nederland's Patriciaat", 20e jaargang, 1931/1932, waarvan een gedeelte hieronder is afgedrukt:

Stamreeks.

I. *Simon Blanckenhagen*, koopman in Pernau (Lijfland),
tr. *Margaretha von Spreckelsen*.

II. *Dr. Simon Blanckenhagen*, geb. Stralsund ± 1560,
predikant te Pernau 1585-1599, tr. *Gertrude Soldans*.

III. *Dr. Simon Blanckenhagen*, geb. 1589, predikant in
de Heilige Geestkerche en assessor consistorii te Reval,
† 25 Sept. 1640, tr. *Elisabeth Goding*, dr. van *Wilhelm* en
Elisabeth Petersohn.

IV. *Hans (Johannes) Blanckenhagen*, geb. Reval 2 Maart
1631, senior van het Groote Gild ald., † Reval 5 April 1684,
tr. in 1656 *Anna Riesenkampf*, geb. 7 Oct. 1631, † 24 Dec.
1684, dr. van *Jorgen* en *Margaretha Brockman*.

V. *Simon Blanckenhagen*, geb. Moscou 20 Nov. 1659,
koopman te Reval, arrendator van het Kon. Zweedsch
landgoed Wormostfer, † 5 Dec. 1697, tr. ± 1689 *Dorothea*
Riesenkampf, † 5 Dec. 1704.

VI. *Simon Blanckenhagen*, geb. 2 Maart 1690, senior
Groote Gild te Reval, koopman ald., verbleef in Holland
1716 en 1717, † 25 Mei 1753, tr. Reval, ten huize van bor-
gmr. *Frese* 21 Nov. 1721 *Agneta Elisabeth von Glemn*,
geb. 4 Maart 1704, † 23 Feb. 1745, dr. van *Peter* en *Anna*
Ursula Lindeman.

Uit dit huwelijk:

1. *Peter Heinrich* (Baron) *von Blanckenhagen*, ertheer van Allasch en Indasch, geb. Reval 3 Oct. 1724, koopman te Riga, „Kaiserl. titulär Rath“, stichter van de „Livländische und oeconomische Societät, verheven in den Russischen adel met den titel van baron. Zijn nakomeling-schap woonde vóór den oorlog in Rusland en verblijft thans gedeeltelijk in Duitschland.

2. *Simon Johann*, volgt VII.

VII. *Simon Johann Blanckenhagen*, geb. Reval 30 Mei 1725, begaf zich met zijn voornoemden broeder in 1741 per schip naar Dantzig en vandaar naar Amsterdam, werd koopman ald., en begr. ald. in de Oude Luthersche Kerk 23 Feb. 1790, tr. Amsterdam (Oude Kerk) 12 Feb. 1777 *Hillegonda*¹⁾ *Gerbrand*, ged. Amsterdam (Zuiderk.) 15 Sept. 1756, dr. van *Gerbrand Jacobsz.* en *Johanna Vermeulen*.

VIII. *Pieter Hendrik Blanckenhagen*, ged. Amsterdam (Ev. Luth. Kerk) 5 Jan. 1778, koopman, † Batavia 5 Feb. 1822, tr. Bremen 8 Jan. 1805 *Johanna Maria Thorbecke*, geb. Bremen 3 Oct. 1784, † Amcrongen 3 Feb. 1823, dr. van *Maitias* en *Adelheid Wilhelmina Wehrkamp*.

IX. *Johannes Jacobus Blanckenhagen*, geb. Amsterdam 15 Aug. 1813, lid van het handelshuis Maclaine Watson en Co. in 1860 te Soerabaya, consul-generaal van Oostenrijk-Hongarije, † s-Gravenhage 21 Jan. 1885, tr. Batavia 2 Sept. 1840 *Dorothea Elisabeth Sébo*, geb. Soerabaya 7 Nov. 1812, † s-Gravenhage 5 Juni 1880, dr. van *Jan* en *Elisabeth Steenkamp* en wed. van *Daniel Otto Bekking*.

Uit dit huwelijk:

1. *Theodore Johann Matthias*, volgt X.

2. *Wilhelmine Henriette Blanckenhagen*, geb. Batavia 17 Aug. 1845, † s-Gravenhage 25 Oct. 1900, tr. Batavia 29 Juli 1867 Mr. *Johannes Marinus van Benthem van den Bergh*, geb. Zalt-Bommel 31 Juli 1838, advocaat Hoogge-rechtshof van Ned.-Indië, † Chicago 17 Aug. 1894, zn. van Mr. *Thomas Theodorus Hendricus* en *Adriana Casparina Minetta Pasch Pool*.

3. *Owen Maurits*, volgt Xbis.

4. *Johann Jacobus*, volgt Xter.

5. *Louis Antoine Blanckenhagen*, geb. Soerabaya 6 Juli 1853, † Parijs 13 Jan. 1931.

6. *Charles*, volgt Xquater.

Xbis. Mr. *Owen Maurits Blanckenhagen*, geb. Batavia 3 Oct. 1847, oud-directeur der Mpij tot exploit. van de suikeronderneming Djatie, † Wiesbaden 29 Maart 1911, tr. Amsterdam 3 Maart 1874 *Jeanne Maria de Bruya*, geb. Amsterdam 15 Maart 1850, † Zeist (h. Livland) 21 Juli 1913, dr. van *Martinus* en *Marie Cornélie Georgine Conquerè de Morbrison*.

Het huis Utrechtseweg 121 wordt in de monumentenlijst voor de gemeente Zeist omschreven als volgt: "Lommerlust, 18e eeuw, witgepleisterd landhuis met een in de middenpartij uitgebouwde koepelkamer. Schoorsteen door windwijzers bekroond".

In aflevering vier van de serie "Gezigten en Buitenplaatsen en Gebouwen tusschen de Stad Utrecht en de Grebbe", getekend naar het leven door M. Mourot en uitgegeven in 1829 door I.P. Houtman, steendrukker te Utrecht, is als bewoonster vermeld: mevrouw de wed. C. van Beest geb. van den Ham.

Uit de oudste kadastrale legger van 1832 (oud-archief gemeente Zeist) blijkt, dat mevrouw de weduwe Van Beest, rentenierster te Utrecht, eigenares was van Lommerlust. Zij overleed te Zeist op 13 juli 1837.

De hierna afgebeelde litho uit bovengenoemde serie geeft een beeld van het huis in 1829.

Blijkens het kadaster werd Engelina Johanna Kuhn, rentmeester te Heemstede, de volgende eigenares van Lommerlust.

In 1840 verkocht zij de buitenplaats aan Johannes Hendricus van der Meulen, grondeigenaar te Amsterdam.

Uit het feit, dat de naam van de heer Van der Meulen niet in het bevolkingsregister van Zeist voorkomt, zouden we kunnen opmaken, dat Lommerlust als zomerverblijf dienst deed.

Op 11 maart 1871 verscheen in de "Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken" de volgende advertentie:

ADVERTENTIEN.

De Makelaars T. G. WALTER, A. CRAANDIJK, B. LANGERHUIZEN, G. BOUHOFF, J. H. GESELSCHAP, K. L. SCHOLTEN, M. J. THIERENS, P. L. POSTRUMUS, J. A. JOLLES JR., D. HAVERKAMP JR., J. DINGER, W. P. STERNHOFF, J. BLEIZ, A. LANGERHUIZEN, A. ROLAND HOLST, G. FINKERT JR., A. J. GERBIN, J. P. MEUNINK, J. VAN NULCK JR., R. SWART, J. P. A. KILSDONK, F. A. VERBERK en J. VAN NULCK JR., zullen op

Maandag 20 Maart 1871

des middags ten 12 ure, in het loktal:

Het ondezijds Heeren-Logement

te Amsterdam, ten overstaan van den Notaris W. A. J. ELZEVIER DOM, verkoopen:

No. 1. De afraangecomst geliege **Buiten-plaats** genaamd

„Lommerlust“,

met uitmuntend ingerichte en goed onderhouden Heerenwoning, Koetshuis met stallen voor 5 paarden, Tuinmanswoning, Schuur, Koppels, Menagerie, Orangerie met Serre, gemeenschappelijke bloemen en fruit-planten en verdere getuinierden, onderscheidt groenten, Moes- en Broodtuin, Boogaard, Opgaard, Gewasveld, Hakhout, veltig Plantsoen, en verdere bepalingen en bepalingen, staande en geliege in de Provincie Utrecht aan de Noord-Oostzijde van den Straatweg van Utrecht naar Arnhem, nabij het Dorp Zeist, en waar bij het kadaster drie gemeente-akkers in Sectie B. No. 250, 251, 252, 253 en 254, te samen groot 2 hectaren, 35 areen en 10 centiaaren,

No. 2. Die smaakvol aangelegde

Overplaats

met Waterpartij, Wei en Bouwland Mastuin en Boomgaard, gelegen aan de Zuidwestzijde van den genoemden Straatweg tegenover No. 1 in de gemeente Zeist en aldaar bekend in sectie G. No. 837, 819, 858, 860 gedeeltelijk en 149 gedeeltelijk, te zamen groot 3 hectaren, 87 aren en 80 centaren.

No. 3. Vier karpen weltegenmaakt

WEILLAND en een kamp BOUWLAND,

gelegen achter en toegang kringende o. m. het perceel No. 2, strekkende tot aan de Bultsche Vaart. Kadaster Sectie G. No. 141, 143, 835, 149 gedeeltelijk en 800 gedeeltelijk te zamen groot 5 hectaren, 23 aren en 40 centaren.

De percelen No. 1 en 2 zullen eerst ieder afzonderlijk geveild en dan te zamen in slag geveild worden, vervolgens zal No. 3 afgeen geveild, en daaron zullen de drie percelen gezamenlijk in slag geveild worden. Zij zijn te bezichtigen dagelijks, behalve des Zondags, van 10 tot 3 ure, mit sich zich aanmerke bij den Taxidraas J. OSKAM op "Lommerlust".

De bewijzen van eigendom en de voorwaarden der verkoop zullen acht dagen voor en op den Verkoopdag des veermdids, ter inzage liggen ten kantore van den Notaris W. A. J. ELZEVIER DOLB op de Prinsengracht over het Gerechtshof te Amsterdam, en copy der Anticoditien bij genoemden Taxidraas op "Lommerlust".

De Weekbode van 25 maart 1871 meldt ons, dat de buitenplaats voor f 28.000,-- werd verkocht aan de heer B. van den Arend.

De overplaats werd gekocht door de heer J. van Eyk, de eigenaar van Kersbergen.

De heer Van den Arend verkocht Lommerlust in het zelfde jaar aan de heer W. van Oosterwijk Bruijn, commissionair in effecten te Amsterdam.

De nieuwe eigenaar vestigde zich op 23 oktober 1871 in Zeist, aanvankelijk op het Zusterplein, later op Lommerlust.

De heer Van Oosterwijk Bruijn vervulde gedurende de ruim dertig jaar, waarin hij in Zeist woonde, belangrijke functies op landelijk en plaatselijk niveau. Hij overleed op 4 mei 1903.

In de Weekbode van 6 mei 1903 staat de volgende levensbeschrijving:

PLAATSSELIJK NIEUWS.

Z E I S T.

W. VAN OOSTERWIJK BRUYN. †

Maandag l.l. is op zijn buitenplaats »Lommerlust» alhier overleden de heer W. van Oosterwijk Bruyn, een onzer meest geachte en bekende ingezetenen.

De heer Van O. B. werd den 16en Mei 1829 te Amsterdam geboren. Reeds op jeugdigen leeftijd werd hij een belijder van den Christus. Hij behoorde tot de oprichters der *Vereeniging tot bevordering van Evangelisatie*, die in 1851 aan eenige jongelingen haar ontstaan dankte. Ook in de commissie der *Vereeniging onder den Handwerksstand*, die kort daarna ontstond, had hij zitting, gelijk hij in 1853 behoorde tot de oprichters van het *Ned. Jongelingsverbond*.

In 1857 werd hij hoofdredacteur van de *Jongelingsbode*, die toen voor 't eerst verscheen. Ruim 38 jaar heeft de heer Van O. B. deze functie met ijver en nauwgezetheid vervuld. In de laatste jaren was hij eere-voorzitter van 't verbond en medewerker der *Jongelingsbode*.

Hij schreef het uitmuntende, alom gunstig beoordeelde werk *Het reveil in Nederland*; ook zagen vele opstellen van zijn hand het licht in de *Chr. stemmen*, *Bouwsteenen*, *de Heraut*, *Ons Tijdschrift*, enz. Hij heeft afzonderlijk uitgegeven een werk over Mr. I. da Costa. Voorts is hij bekend als dichter van vele schoone verzen, die echter niet afzonderlijk verkrijgbaar zijn.

Als philanthroop verwierf zich de heer Van O. B. veel roem. Tal van instellingen van liefdadigheid op godsdienstigen grondslag verliezen in hem een grooten steun. Hij was de stichter van de zoo nuttige instelling *Bethanië* in deze gemeente, en behoorde tot de oprichters van *Rusthof*. In de ouderwetsche krankzinnigenverpleging bracht hij een grooten ommekeer door zijn stichting Ermelo-Veldwijk, waar het paviljoen-systeem door hem het eerst werd toegepast in een boschrijke omgeving, een groot contrast met de bedempte krankzinnigengestichten in de groote centra's.

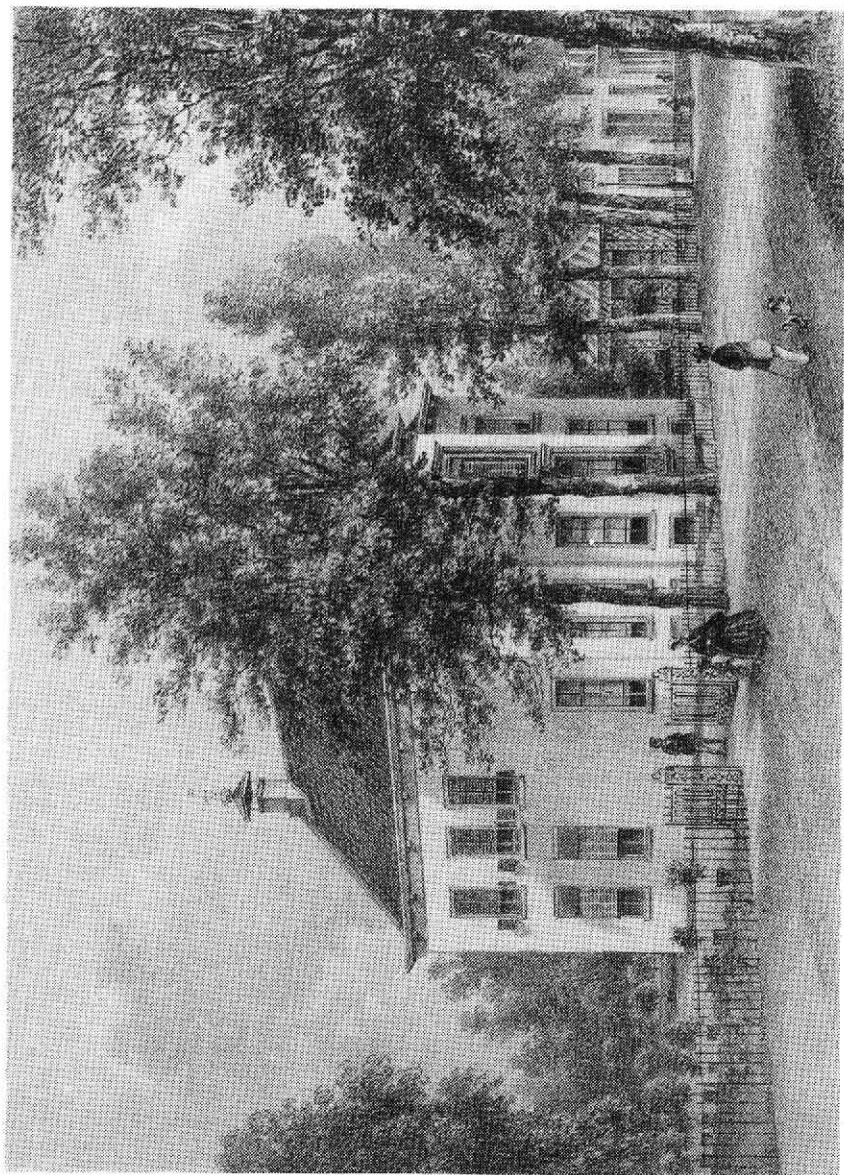
De gemeente Zeist telde hem jaren lang onder haar ijverigste gemeenteraadsleden en hij was een der ontwerpers van het schoone Villapark alhier.

Ook deed de heer Van O. B. zich kennen als een vurig voorstander van het Christelijk onderwijs; jaren lang was hij voor de school der Herv. gemeente alhier als curator werkzaam.

De Regeering erkende de vele verdiensten van den overledene enkele jaren geleden door hem te benoemen tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Na het overlijden van mevrouw Van Oosterwijk Bruijn werd de heer mr Owen Maurits Blanckenhagen eigenaar van Lommerlust.

Hij vestigde zich op 26 maart 1893 te Zeist en woonde tot 1907 op Kersbergen. In dat jaar verhuisde hij naar het door hem omgedoopte Livland.

Lommerlust
in 1869

De heer Blanckenhagen overleed op 29 maart 1911 te Wiesbaden. In de Weekbode van 1 april 1911 wordt de heer Blanckenhagen beschreven als een man van grote beminnelijkheid, die naar Wiesbaden was gegaan om met het oog op zijn zwakke gezondheid aan de gevaren van de hollandse winter te ontkomen. Hij was geruime tijd lid van het college van kerkvoogden en bestuurslid van Bethanië.

Het huis bleef in handen van de familie Blanckenhagen respectievelijk de N.V. Livland tot 1950.

In 1934 werd het grootste gedeelte van de grond verkocht ten behoeve van woningbouw langs de toen aangelegde laan Lommerlust.

Op 14 maart 1950 overleed de heer mr Willem Henri Johan Blanckenhagen. Hij werd in de Zeister Courant van 15 maart 1950 geprezen om zijn verdiensten op maatschappelijk en cultureel gebied.

Hij stond geruime tijd mede aan het hoofd van de Nutsspaarbank, maakte deel uit van het bestuur van de Zeister Kunstkring, was lid van de gemeenteraad en was secretaris van het comité, dat in het begin van deze eeuw een grote bloemententoonstelling in Zeist organiseerde.

In 1951 werd mevrouw T. Büchner-van der Wiel eigenares van Livland. Het huis werd ingericht tot rusthuis, later verpleeghuis. Het bleef deze functie vervullen tot in het najaar van 1974. Sindsdien verschenen er regelmatig artikelen in de pers met koppen als "Leeg Livland luxe tent van krakers" en dergelijke.

Die periode is ook weer voorbij. De benodigde vergunningen zijn verleend en onder architectuur van ir A.K. de Groot te Bilthoven wordt het huis thans gerestaureerd en uitgebreid tot veertien woonappartementen.

Met betrekking tot de restauratie en uitbreiding van Lommerlust is wellicht interessant te memoreren hetgeen Z.K.H. Prins Claus opmerkte, n.l. dat restaureren van gebouwen van grotere omvang daarom zomoeijlijk is, omdat indien daarvoor geen duurzame passende bestemming wordt gevonden, het gebouw, binnen betrekkelijk korte tijd weer vervalst.

Enerzijds is het bewonen door één familie van een zo groot pand "uit de tijd".

Anderzijds is het pand in zijn huidige omvang niet zonder meer geschikt om het gezamenlijk te bewonen.

Gelukkig heeft het oorspronkelijke gebouw, dat zijn monumentale karakter vooral ontleent aan de harmonische bouwmassa, een opzet die zich leent voor uitbreiding in de klassieke U-vorm van een buitenplaats, waarbij de ingangspartij (aan de achterzijde gelegen!) weer kan worden hersteld.

Op deze wijze kunnen daarin wooneenheden worden gemaakt met een voorname allure.

In dit licht bezien draagt ook de uitbreiding bij tot behoud van dit monument, waardoor het verder geschiedenis kan maken.

L. Visser.

DE PRENTBRIEFKAART

Het ontstaan

De prentbriefkaart is feitelijk een geïllustreerde briefkaart en deze op haar beurt kon pas ontstaan toen er eenheid begon te komen in het brievenvervoer.

In vroeger eeuwen was dat brievenvervoer een gecompliceerde zaak. De kosten waren zeer hoog, onder andere door het ingewikkelde stelsel van menigvuldige tarieven, sterk variërend naar de afstanden, en door het feit, dat dikwijls de geadresseerde de verzendkosten van de brief moest betalen. Daarvoor was heel veel personeel nodig.

De vereenvoudiging van het brievenvervoer is vooral te danken aan de Engelsman Rowland Hill, die wist te bewerken dat in 1840 de zogenaamde Penny Post werd ingevoerd. Elke brief tot een gewicht van circa 15 gram werd voortaan vervoerd tegen de prijs van één penny, onafhankelijk van de afstand en binnen het gehele Britse Koninkrijk!

De afzender betaalde in het vervolg de kosten door middel van een postzegel. In een geschrift uit het jaar 1837 had Hill aangetoond, dat de afstand - in de kosten van het brievenvervoer - een veel geringere rol speelde dan men tot dusver had aangenomen.

Wel werkten de britse posterijen de eerste jaren met een verlies en geen wonder: de tarieven van vroeger bedroegen een veelvoud van een penny, 10 pennies was heel gewoon voor sommige afstanden. Daar stond echter tegenover dat het brievenvervoer enorm toenam en binnen het bereik van het grote publiek was gekomen.

Behalve de postzegel werd nu ook de envelop regel. Vroeger werden de brieven met de schrijfkant naar binnen dichtgevouwen om de envelop uit te sparen, want die moest apart worden betaald. Nu was dat niet meer nodig.

Andere landen volgden het britse voorbeeld schoorvoetend, bijvoorbeeld Zwitserland en Frankrijk

nog in de veertiger jaren. Nederland volgde in de jaren vijftig.

Het internationale brievenvervoer bleef echter even gecompliceerd als vroeger en berustte voornamelijk op bilaterale verdragen. Het was nog ingewikkelder dan het binnenlandse vervoer, onder andere door de verschillende metrieke stelsels der betrokken staten en het doorvoerprobleem. In de vijftiger en zestiger jaren werden er pogingen ondernomen om tot internationale samenwerking te komen, maar er ontstond vertraging door de Amerikaanse burgeroorlog en de Frans-Duitse oorlog.

In 1874 werd op initiatief van dr Heinrich von Stephan, een hoge autoriteit bij de Duitse Postrij, een internationale conferentie in Bern gehouden en in 1875 ontstond de Algemene Postunie, welke in 1878 de officiële naam kreeg van Union Postale Universelle. Bijna alle landen traden als lid toe en alle deelnemers vormden één groot postaal gebied, waarbinnen uniforme tarieven golden. Overeenkomsten tussen een beperkt aantal deelnemers binnen de Unie waren mogelijk, mits de bepalingen gunstiger waren dan de reeds bestaande.

Zo werd na 35 jaar het denkbeeld van Rowland Hill ook internationaal verwezenlijkt.

De briefkaart

Dr von Stephan had in de zestiger jaren al het idee geopperd van de briefkaart, die hij 'offenes Postblatt' noemde.

De briefkaart had twee voordelen: zij was goedkoper en gemakkelijker. Veel mensen willen liever geen zeer korte brief schrijven met uitsluitend zakelijke mededelingen; zij vinden dat onbeleefd; bij de briefkaart bestaat dit bezwaar niet. En wat de kosten betreft, de briefkaart zou doorgaans het halve brieventarief gaan bedragen; het verschil was dus groter dan tegenwoordig.

Uiteraard is het bij de briefkaart onmogelijk het briefgeheim in stand te houden, maar dat bezwaar is irreëel, want wie vertrouwelijke mededelingen wil doen schrijft vanzelf een brief.

Het eerste land, dat de briefkaart heeft ingevoerd, is Oostenrijk geweest. De invoering vond plaats in 1869. Aanleiding was een artikel van de econoom dr Emanuel Hermann.

De briefkaart kreeg in Oostenrijk de omslachtige naam 'Korrespondenzkarte', die zich daar heeft kunnen handhaven. Overal elders werden gemakkelijker namen gehanteerd als Postkarte, briefkaart en dergelijke.

De Noordduitse Bond en de zuidduitse staten (het was vlak vóór het ontstaan van de duitse eenheid), alsmede Zwitserland en Engeland volgden het oostenrijkse voorbeeld in 1870; België, Nederland en de Scandinavische landen in 1871. Achteraan kwamen Frankrijk en de Verenigde Staten in 1873.

De animo voor de briefkaart was direct enorm, omdat zij echt in een behoefte voorzag.

De ene kant van de briefkaart, met de ingedrukte postzegel, mocht alleen worden gebruikt voor de adressering. De blanco-achterkant was bestemd voor de mededelingen van de afzender. Dit principe ging ook gelden voor de prentbriefkaarten met het gevolg dat aan de kant van de afbeelding ruimte moest worden uitgespaard.

Omstreeks 1905 komt pas de door een verticale streep verdeelde adreszijde. De rechterkant is bestemd voor de adressering, de linkerkant mag worden beschreven. Voor de schrijvers van briefkaarten komt er dan meer ruimte, bij de ansichten wordt één kant geheel door de illustratie ingenomen.

De briefkaart heeft voorlopers gehad, zoals de zogenaamde Lipmankaarten uit de Verenigde Staten, die van 1861 dateren en enkele jaren particulier zijn verzonden voordat in 1873 de officiële briefkaart werd ingevoerd.

Een ander bekend voorbeeld vormen de Besnardieu-kaarten, die tijdens de oorlog van 1870-1871 door de franse soldaten verstuurd konden worden en genoemd zijn naar de kantoorboekhandelaar, die daartoe

het initiatief nam. De besnardieu-kaarten zijn voorzien van afbeeldingen in de vorm van oorlogselementen, maar vermelden niet het woord briefkaart; het was immers een noodmaatregel.

Eerst in 1873 werd in Frankrijk de briefkaart aanvaard.

De oudste prentbriefkaarten (periode 1870-1890)

De briefkaart is in alle staten wettelijk doorgevoerd en nam overal dadelijk een hoge vlucht. Daarom is het ontstaan ervan tot op de dag nauwkeurig precies aan te geven.

Hoe anders ligt dit bij de prentbriefkaart! Hier vindt men een schoorvoetende ontwikkeling van een geïllustreerde briefkaart, welke zich in het ene land veel vlugger voordeed dan in het andere en sterk afhankelijk was van het al-of-niet-bestaan van beperkende bepalingen.

Men noemt die ansichten van het eerste uur wel 'pionierkaarten', maar ook 'voorlopers van de prentbriefkaart'. Ik prefereer de eerste benaming, want de oudste kaarten zijn al dadelijk ansichten in de technische zin des woords, namelijk geïllustreerde briefkaarten, vervoerd tegen het daarvoor geldende tarief, en dus feitelijk geen voorlopers.

In het begin werden overal de briefkaarten van overheidswege uitgegeven en voorzien van een ingedrukte postzegel. Maar in sommige landen werd het ook aan particulieren toegestaan briefkaarten uit te geven, terwijl verder de mogelijkheid werd geschaapen iets op de officiële kaarten te laten drukken.

In de meeste landen echter bestonden aanzienlijke beperkingen, zodat er maar weinig gebruik van werd gemaakt. Waar de beperkingen daarentegen gering waren, met name in de duitssprekende landen (Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland) kon zich op deze manier de geïllustreerde briefkaart ontwikkelen.

Soms werden op de briefkaarten letters gedrukt, bijvoorbeeld de naam van een zaak of een uitnodiging

voor een vergadering. Maar er ontstonden ook afbeeldingen, zoals een stoel naast naam en adres van een meubelfirma. Ook kon op de briefkaart reclame worden gemaakt voor een tentoonstelling, een hotel of een bepaalde stad of toeristische attractie.

Zo ontwikkelden zich uit en naast de zuiver commerciële briefkaarten de toeristische ansichten.

Dit was ten minste het geval in de duitssprekende landen, waar in de zeventiger en tachtiger jaren al - in zeer beperkte mate - prentbriefkaarten werden verzonden, aanvankelijk in het kleine formaat van de briefkaart en later met deze meegroeiend naar het wereldpostformaat van 9 x 14 cm.

Als allereerste aspect kan men beschouwen de briefkaart, in 1870 uitgegeven door een zekere Schwartz, voorzien van een afbeelding van een soldaat met kanon. Norddeutsches Postgebiet staat op deze in 1870 verzonden kaart, want het Duitse Keizerrijk van Wilhelm I bestond nog niet.

Een bekende aspect uit deze oude periode is die van de werelttentoonstelling-1882 in Neurenberg, van welke kaart ook de graveur bekend is, namelijk Ludwig Zrenner. Interessant zijn de briefkaarten uit Helgoland, waarop de naam tevens een afbeelding vormt van het eiland-silhouet. Ik heb hiervan een exemplaar in mijn bezit, dat in 1885 is verzonden.

Hoe is het nu gesteld met toeristische prentbriefkaarten in andere landen dan de duitssprekende?

Ik weet het niet en heb ze ook nooit onder ogen gehad. Voorlopig moet ik aannemen dat zij niet (meer) bestaan.

Commerciële kaarten, dus met reclame-opdruk, zijn er in de andere landen uiteraard wel geweest. Zo heb ik in mijn verzameling een Amerikaanse briefkaart uit 1880 met de afbeelding van een stoel als reclame voor een meubelfabriek. Er zullen ook wel reclamekaarten hebben gecirculeerd met afbeeldingen van winkels, fabrieksgebouwen, musea en dergelijke.

De jaren negentig

In deze periode nam de productie van de prentbriefkaarten enorm toe; vooral Duitsland produceerde vele miljoenen ansichten per jaar; in het bijzonder 'Grusskarten', dat waren kaarten met (meestal) verscheidene in lijstjes gevatte gelithografeerde of gefotografeerde afbeeldingen.

De Duitsers maakten de kaarten niet alleen voor eigen behoefte, maar exporteerden deze bij miljoenen naar andere landen. Toch zijn de ansichten uit die tijd - en vooral van vóór 1897 - uitermate schaars. Is er zoveel opgeruimd of weggegooid? Of was het verzamelen van kaarten in het begin nog geen gewoonte? We kunnen er alleen maar naar raden.

Een grote stimulans voor de prentbriefkaart was de wereldtentoonstelling, die in 1889 in Parijs werd gehouden, en waarvoor de befaamde Eiffeltoren is gebouwd. Men kon de door Libonis gelithografeerde kaarten van dit bouwwerk kopen en die op de top van de toren laten afstempelen. Het bestijgen was een hele prestatie wegens het ontbreken van een lift! Welke de invloed van deze prentbriefkaart ook is geweest, 1889 betekent een doorbraak vergeleken bij de voorafgaande jaren.

Sommigen beschouwen de Eiffeltorenkaart als de eerste 'echte' Ansicht. Ik zou het er liever op houden, dat het de eerste echte franse prentbriefkaart is geweest.

Ook in Italië verschijnt in deze tijd de Ansicht. Merkwaardigerwijs is daar de illustratie op de adreskant afgebeeld en de kaarten zijn wat smaller (omstreeks 8 x 14 cm).

De ontwikkeling in Nederland

Volgens de postwet van 1850 waren de binnenlandse vervoerskosten van de brief niet alleen afhankelijk van het gewicht maar ook van drie afstanden. Dit betekende een vereenvoudiging, maar wij bleven toch achter bij de britse Penny Post!

Het porto kon worden voldaan door de afzender, maar ook voor rekening worden gelaten van de geadresseerde, die echter wel gerechtigd was de brief te weigeren.

De postzegel werd in 1852 ingevoerd, maar toch treft men in de jaren daarna nog dikwijls brieven aan, die zijn afgestempeld zonder postzegel.

De wet van 1870 opende de mogelijkheid van 'formulieren voor opene schriftelijke mededelingen bestemd'. Die formulieren heetten briefkaarten. Het porto bedroeg 2 1/2 cent, de helft van de kosten van een brief. De voorkant was voorzien van een ingedrukte postzegel en een aanwijzing voor de adressering; de achterzijde was geheel bestemd voor mededelingen.

Interessant is artikel 2 van het Besluit, waarbij de briefkaart werd ingevoerd: het drukken van een en ander op de kaarten al dan niet met schriftelijke bijvoegingen is mede toegelaten.

Zo ontstonden ook in Nederland commerciële kaarten met drukwerk en afbeeldingen.

Er is echter reden aan te nemen, dat de toeristische prentbriefkaart zich in die tijd bij ons niet heeft ontwikkeld, ook vanwege de beperking, dat het uitgeven van briefkaarten aan particulieren niet was toegestaan. Die mogelijkheid is pas geopend in de postwet van 1891, in werking getreden op 1 april 1892. Een Koninklijk Besluit regelde de briefkaart afzonderlijk en de situatie werd zó, dat deze ook door particulieren mocht worden vervaardigd, mits zij met de officiële kaarten overeenstemde in de gedrukte opschriften, de afmeting en de stevigheid van het papier.

Het is hoogst merkwaardig, dat noch in de memorie van toelichting noch in de kamerverslagen met één enkel woord wordt gerept van de prentbriefkaart, terwijl de nieuwe wet toch duidelijk grote invloed moest hebben op de ontwikkeling van de nederlandse prentbriefkaart. Dit is erg jammer, want daardoor zijn kostbare inlichtingen voor het nageslacht verloren gegaan.

Hoe het ook zij, ik meen 1892 te kunnen aanhouden als het geboortejaar van de nederlandse (toeristische) prentbriefkaart.

Engeland

Hier verscheen de prentbriefkaart wel uitzonderlijk laat op het toneel wegens de vergaande beperkingen, die de overheid daaraan in de weg legde. Vóór 1894 konden helemaal geen ansichten uit Engeland worden verstuurd. Wel ontvingen de Britten uiteraard prentbriefkaarten uit het buitenland, want Engeland was aangesloten bij de wereldpostorganisatie. Een engelsman kon natuurlijk wel een geïllustreerde kaart verzenden, maar dan bijvoorbeeld in een envelop en dat was altijd al mogelijk.

Er bestaan enkele uitzonderingen, maar die bevestigen alleen de regel. Vóór 1894 werden in speciale gevallen officiële prentbriefkaarten van normaal formaat uitgegeven, bijvoorbeeld de Helgoland-kaarten, waarvan ook een gekleurde versie bestaat, de Postal Jubilee-kaart van 1890 met een afbeelding van Sir Rowland Hill en de ansicht van de londense marine-tentoonstelling-1891 met een plaatje van de Eddystone-vuurtoren.

In 1894 werd de particulier-uitgegeven briefkaart toegestaan, maar dan in het voor de ansicht niet geschikte formaat van de officiële briefkaart (12 x 7,5 cm.), terwijl er in Engeland veel zogenaamde 'court-size-kaarten' in omloop waren, die bestemd waren in enveloppen te worden verstuurd en nu tot ansichten werden getransformeerd. Ook die lieten de posterijen toe, maar de productie van deze kaarten werd geremd door het afwijkende formaat. In mijn collectie heb ik een court-size-kaart, gepost in 1898 en gefabriceerd in Duitsland...

Eerst in 1899 werd in Engeland de normale briefkaart toegelaten, dus van het formaat van ongeveer 14 x 9 cm. Zo laat als de Engelsen waren met de invoering van de normale ansicht, zo vroeg waren zij met de opheffing van de ongedeelde adreskant. Als eerste van alle lan-

den, in 1902, lieten zij toe dat er mededelingen werden gedaan op de adreskant. Ook hier waren zij dus hun afwijkende tradities getrouw.

Amerika

In de Verenigde Staten konden de officiële briefkaarten worden voorzien van drukwerk en afbeeldingen. Dit blijkt uit een in mijn bezit zijnde kaart, gedateerd 26 april 1880, die ik al eerder vermeldde.

Echte toeristische prentbriefkaarten zullen niet in omloop zijn geweest, misschien ook door het kleine formaat der briefkaarten. Deze mening wordt gesteund door het feit, dat algemeen de ansichten uitgegeven tijdens de World's Columbian Exposition te Chicago, 1893, als de oudste Amerikaanse worden beschouwd. Er zijn toen verscheidene soorten prentbriefkaarten in omloop gebracht, officieel en particulier, gekleurd en ongekleurd; de meeste geven de verschillende gebouwen op de tentoonstelling weer. Ze konden worden verzonden tegen het normale briefkaarttarief.

Maar de verdere ontwikkeling liep niet vlot van stapel. Er waren wel particulieren, die briefkaarten opkochten en van afbeeldingen voorzagen, maar voor de verzending moest dubbel tarief worden betaald. Immers, elke geschreven boodschap kostte 2 cent, terwijl briefkaarten met 1 cent konden worden gefrankeerd. Kaarten van vóór 1898, de zogenaamde Souvenir Cards, zijn dan ook schaars. Aan bepaalde steden, zoals Chicago, Philadelphia, en dergelijke werd een aantal genummerde exemplaren gewijd, met meer dan één plaatje op elke kaart.

Eerst in 1898 bepaalde de wet, dat de ansichten tegen hetzelfde tarief mochten worden verzonden als de briefkaarten. Dan komen de zogenaamde ansichten met het opschrift 'Private Mailing Card authorised by Act of Congress may 19 1898', waarna ook in de Verenigde Staten de prentbriefkaart zich normaal kan ontwikkelen.

Het herkennen van de oudste prentbriefkaarten

Dat is natuurlijk het moeilijkst bij de onbeschreven exemplaren. Om daar de tijd van vast te stellen is het nodig dat er een jaartal op staat of dat de kaart is uitgegeven naar aanleiding van een bekende gebeurtenis, zoals een jubileum, een wereldtentoonstelling of een vorstenhuwelijk. Ook is datering mogelijk als er naast de onbeschreven kaart een identiek exemplaar bestaat, dat wel is beschreven en gedateerd.

Overigens is elke beschreven kaart ouder dan de datum aanduidt. Daar heeft men echter niets aan, want er is geen bewijs. Toch kan het wel eens verscheidene jaren schelen. Er zijn enkele zeldzame gevallen mogelijk van identieke kaarten, die in verschillende jaren zijn afgestempeld. Normaliter moet men dus het jaar van de datering aanhouden.

De datum van de ansicht kan blijken uit het stempel of uit de brieftekst zelve. Maar het is mogelijk om nog veel vlugger te zien uit welke tijd de kaart stamt. Een ongedeelde adreskant plaatst de kaart al dadelijk naar 1905 of eerder. 'Gruss-kaarten', d.w.z. kaarten met twee of meer plaatjes, zijn doorgaans van omstreeks 1900, maar soms aanmerkelijk ouder. Ook de postzegel kan een aanwijzing zijn, bijvoorbeeld in Nederland zijn alle kaarten, voorzien van de bekende groene 2 1/2 cent of rode 1 cent en daterend uit het begin van deze eeuw, van 1900 of later. De vroegere kaarten hebben zegels van een andere kleur, en een ander dessin.

Hetzelfde geldt voor de duitse kaarten met rijkszegels van 5 en 10 Pfennig. Ook hier een andere postzegel met ingang van 1900.

Tenslotte: het papier van de oudste ansichten is soepeler dan die van de latere. Hoe nieuwer de kaart, des te stugger is zij doorgaans, met een neiging tot kromtrekken. Men kan met gesloten ogen het verschil voelen...

dr H. Emmer

In 'Historia', het inmiddels opgeheven maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis, 13e jaargang (1948), pag. 73 en 74, komt een interéssant artikel voor van wijlen dr R. van Luttervelt over een familieportret van de stichter van het Slot, dat nog steeds van belang is om in ons bulletin over te nemen.

De directie van het rijksmuseum te Amsterdam gaf toestemming de foto in ons blad te plaatsen. Daarvoor onze oprechte dank.

L.V.

Een familieportret van Willem Hadriaan van Nassau-Odijck

In 1808 werd op de veiling van de verzamelaar Gerit van der Pot te Rotterdam door de koning van Holland, ten behoeve van het Rijksmuseum, een aantal schilderijen aangekocht. Hieronder bevond zich een op koper geschilderd miniatuurportretje in een rijk gebeeldhouwd, verguld houten lijstje. Het stelt voor, zoals de catalogus van het museum (1) vermeldt, "een krijgsman met zijne vrouw en drie kinderen". De man, die rechts staat, draagt een harnas, waarover een oranje sjerp en een kanten jabot. Zijn vrouw zit in het midden, gekleed in een modieuze gedecollecteerde japon. Rechts van haar een klein meisje en links twee wat oudere jongens in quasi romeinse dracht. Eén van hen reikt aan of ontvangt van zijn vader een stuk papier, waarop de plattegrond van een kleine, volgens het laat 17de eeuwse systeem met vijf puntige bastions versterkte, vesting is afgebeeld. In de hemel, die aan de horizon oranje gekleurd is (blijkbaar door de ondergaande zon), zweven, heel klein, twee naakte kindertjes en een godinnefiguur. Het schilderijtje, dat 12 centimeter hoog is en 9,5 breed, is rechts gemerkt: "G. Hoet".

De schilder Gerard Hoet is bekend genoeg. Hij werd geboren in Zaltbommel in 1648 en leerde de kunst in het atelier van zijn vader, die glasschilder was, en bij Warnard van Ryssen, die zelf in Utrecht zijn opleiding had ontvangen. Tijdens de Franse inval van 1672 vluchtte Hoet achter de waterlinie, naar 's-Gravenhage. Daar bleef hij enige tijd werken. Vervolgens vertoefde hij een jaar in Parijs en Brussel; daarna vestigde hij zich te Utrecht, waar hij, als modeschilder van portretten en arcadische landschappen met figuren, een behoorlijk bestaan vond. Hij overleed, weer in 's-Gravenhage gevestigd, in 1733.

Het miniatuur in het Rijksmuseum moet blijkens de door de afgebeelde personen gedragen costuums, tot het vroege werk van Hoet gerekend worden. Wie stelt het voor? De krijgsman was kennelijk een man van groot allure en een belangrijke figuur in zijn tijd. Een poging om hem, wegens de plattegrond van de vesting op het stuk papier, te identificeren met de grootste vestingbouwkundige in Nederland op het einde der 17de eeuw, Menno van Coehoorn, leidt niet tot resultaten, daar Van Coehoorn, volgens de portretten die wij van hem kennen, een totaal ander uiterlijk had. Van de prominente mannen uit die jaren waren er niet veel, die een talrijke kinderschaar hadden. Maar aan één mogelijkheid tot identificatie voldoet ons portretje geheel: voorgesteld moet hier zijn Willem Hadriaan (of Adriaan) van Nassau, heer van Odijsk, Cortegene, Zeist en Driebergen. Hij werd geboren in 1632 (2), als zoon van Lodewijk van Nassau-Beverweerd (en dus kleinzoon van prins Maurits) en overleed de 25ste september 1705.

Willem Hadriaan stond hoog in aanzien bij zijn neef, stadhouder Willem III en heeft dan ook vele belangrijke ambten bekleed. In 1668 werd hij eerste edele van Zeeland, in 1679 verhief keizer Leopold I hem tot rijksgraaf; verder was hij gecommiteerde van H.H. Mogenden op de vredesonderhandelingen te Nijmegen en speciaal gezant te Londen in 1694 en te

Parijs in 1679, ter complimentering van de koningen van Engeland en Frankrijk. Bij het nageslacht bleef hij vooral bekend als de maecenas, die in de jaren 1686 en volgende het vorstelijke Huis te Zeist liet bouwen door Daniël Marot (3). Hij trouwde op 27 januari 1664 te 's-Gravenhage met Elisabeth van der Nisse (1639-1698), dochter van een burgemeester van Goes. Achtereenvolgens werd uit dit huwelijk een groot aantal kinderen geboren:

1. Lodewijk (1664-1742)
2. Cornelis (1667-1708)
3. Elisabeth, geboren 1668, jong gestorven
4. Elisabeth Wilhelmina, geboren 1671, jong gestorven
5. Mauricia Margaretha, geboortejaar onbekend, doch gehuwd in 1708 met den heer d'Huguetan
6. Emilia of Amalia, geboren 1676
enz. enz.

Bekijkt men nu het miniatuur van Gerard Hoet, dan blijken de afgebeelde personen geheel aan deze genealogische gegevens te voldoen. Hierop afgaande komt men tot de conclusie, dat het moet zijn vervaardigd vóór de geboorte van het zesde kind, dus op zijn laatst in het begin van 1676, doch na de geboorte van Mauricia Margaretha. Zij zal ongeveer in 1672 het levenslicht hebben aanschouwd en is door de schilder als een meisje van drie of vier jaar voorgesteld. Wanneer wij derhalve het schilderijtje stellen op 1675 of vroeg in 1676 - een datering die overeenstemt met de door de figuren gedragen kledij - dan was de vader toen ongeveer 43 jaar oud en de moeder 36. De twee oudste zoons waren in 1675 respectievelijk 11 en 8 jaar, een leeftijd die de beide knapen bij Hoet inderdaad hebben. De twee op hen volgende zusjes waren in die tijd reeds overleden, maar zij vonden, zoals toenmaals gebruikelijk was, op het miniatuur een plaatsje als engeltjes in de hemel.

De omstandigheid dat juist Hoet deze Nassau-familie heeft geportretteerd, is zeer wel verklaarbaar.

Familieportret van Willem Hadriaan van Nassau-Odiijk,
door Gerard Hoet, Rijksmuseum Amsterdam

Utrecht was op het eind van de 17de eeuw niet heel rijk aan goede schilders; de door aanleg en opleiding internationaal georiënteerde Hoet was toen een van de weinigen die als portrettist van de beau-monde naam had. Willem Hadriaan kan de kunstenaar trouwens reeds eerder gekend hebben, in Den Haag, waar hij, vóór de voltooiing van het Huis te Zeist, meestal verblijf hield.

Zo zijn er dus genoeg redenen om de identificatie van de door Hoet uitgeschilderde familie met het gezin Nassau-Odijsk alleszins aannemelijk te maken. Hiermee krijgt het miniatuur, dat tot nog toe slechts om zijn kunsthistorische waarde werd beschouwd, ook historische betekenis. Want juist van de Nassau-Odijsks waren nog geen portretten bekend (4). Toen in de loop van de 18de en het begin van de 19de eeuw de diverse bastaardtakken Nassau, waarvan de leden tijdens Willem III dikwijls zeer op de voorgrond waren getreden, geleidelijk-aan uitstierven, zijn zij - om begrijpelijke redenen - wat in het vergeetboek geschoven; sommige van hun portretten geraakten toen blijkbaar tevens vergeten. De roem van de graaf van Nassau-Odijsk begon zelfs al te tanen vóór zijn dood, direct na het overlijden van zijn beschermer Willem III, in 1702. Het tweede stadhouderloze tijdperk was deze bastaard-Nassaus nog minder welgezind dan hun wettige verwanten. Hetgeen evenwel niet wegneemt, dat verschillenden onder hen gedurende enige tijd belangrijke figuren in onze vaderlandse geschiedenis zijn geweest. Als een getuigenis daarvan hebben wij het miniatuurportretje van Hoet dan ook te waarderen.

Rest ons nog te vermelden, dat het niet mogelijk bleek, uit te maken, welke vesting de schilder op het stuk papier in de hand van de graaf heeft afgebeeld. Een van de bekende Nederlandse versterkingen uit het eind van de 17de eeuw is het in elk geval niet. Wellicht was het geen bestaande fortificatie, maar niet anders dan een attribuut van de krijgs-

overste Willem Hadriaan (die echter nu juist geen specialist op het gebied van vestingbouwkunde en belegeringskunst was), ontsproten aan de fantasie van de kunstenaar, of wel een van de vele ontwerpen voor verdedigingsstelsels, die tijdens het bewind van Willem III zijn gemaakt, doch die lang niet alle precies zo zijn uitgevoerd, als ze oorspronkelijk geprojecteerd waren.

1) Rijksmuseum, Amsterdam, Catalogus der schilderijen, enz., no 1208 (thans no A 163)

2) P.J. Blok, in: Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel I; W.J. d'Ablaing van Giessenburg, Mechelen en Nassau la Lecq, in: De Nederlandsche Heraut, VII, 1892, blz. 167 vlg.

3) M.D. Ozinga, Daniel Marot, Amsterdam, 1938, blz. 49 vlg.

4) Ook op het Rijksbureau voor Ikonografische Documentatie te 's-Gravenhage bleek geen portret van de graaf of de gravin van Nassau-Odijsck bekend te zijn.

Gevonden I

In 1894 werd te Zeist een interessante vondst gedaan. Het betrof een zilveren stempel, welke echter reeds in 1904 - volgens de Catalogus van het Museum van Oudheden der Gemeente Utrecht, Utrecht, 1904, no 932 - berustte in het Königliche Münzkabinet te Berlijn (hetgeen de catalogus-herdruk van 1928, onder no 3303, nog eens haalde). Of nadien - met name door de tweede wereldoorlog - wijziging in deze situatie is gekomen? In ieder geval is er geen "Königlich" kabinet meer, zo er al een "kabinet" is blijven bestaan!

Gelukkig schonk de vinder of opkoper, de heer H.J. Heshuysen uit Haarlem, een afdruk van het zegel in zwarte was aan het utrechtse museum, zo wordt in 1904 vermeld. U ziet hierbij een afbeelding

Afdruk van het zegel van het St Jacobsgasthuis
te Utrecht

ding, welke het Centraal Museum (onder no M 312) zo vriendelijk was voor onze Stichting te maken. De aansluitende catalogus-tekst luidt als volgt:

"spitsovaal zegel van het St. Jacobsgasthuis met de voorstelling van een pelgrim, knielend voor St. Jacob; beide figuren geplaatst in een Gothische nis op console en omgeven met bloemranken; met rand-schrift: S. Hospitalis Fratrum Beati Iacobi Traiectensis. Hoogte $7\frac{1}{2}$ cm., breedte 5 cm. XVde eeuw".

Wat kunnen we nog te weten komen over dit fraaie stempel, vervaardigd door een bekwame (utrechtse ?) zilversmid - blijkens de was-afdruk -; zo te zien gloednieuw en welhaast ongebruikt?

Het St Jacobsgasthuis te Utrecht werd in gebruik genomen in de 14e (?) eeuw. Het gebouw was gelegen tussen de Oude Gracht en de Springweg aan de St Jacobsgasthuissteeg (1). De St Jacobsbroeders vormden een leken-gemeenschap van pelgrims, die de bedevaartplaats van St Jacobus de Meerdere in Compostella (= Santiago, in noord-westelijk Spanje) hadden bezocht en nadien in vele steden gasthuizen stichtten voor nooddriftige mensen (2).

Het 15e eeuwse stempel werd te Zeist opgegraven, aldus de toelichting; nadere bijzonderheden daarover gaf het Centraal Museum niet. Waar in Zeist? De "Weekbode voor Zeist, Driebergen en Omstreken" van 1894 vermeldt natuurlijk niet de particuliere graverijen en/of verbouwingen, waarbij zo'n vondst gedaan zou kunnen zijn, maar wel het feit, dat de gemeenteraad besloot om een riolering aan te leggen of te verbeteren van de Voorheuvel/Hogeweg af naar de sloten bij de Waterigeweg en Zeister Grift. Men begon met dit werk einde oktober/begin november, en wel op de hoek van de Waterigeweg en le Dorpsstraat, de Dorpsstraat in en hoewel de vondst van het stempel nergens wordt meegedeeld (het kan bijv. "zwart" zijn verhandeld), lezen wij wel in de "Weekbode" van 14 november: "Door een der werklieden, K., werkzaam bij de riolering is eergistermorgen in het water een gouden muntstuk gevonden, zijn-

de een Hollandsche munt van het jaar 1630. Het rand-schrift is wel onduidelijk en gedeeltelijk bescha-digd, maar de symbolische figuren zijn nog zeer dui-delijk te onderscheiden. Reeds is den vinder aanbieding gedaan het muntstuk in te wisselen. Bij onder-zoek is deeze munt gebleken te zijn een Spaansche mat; het heeft aan goud een waarde van ruim f 5,--. Er staat op vermeld India rex, aan de andere zijde dux Bourgondiae".

Zou daar in de Ie Dorpsstraat het stempel ook zijn gevonden? Zo de lezer zich zal herinneren, was het oudtijds traditie, dat de nieuwbenoemde bisschoppen van Utrecht alhier met groot gevolg, in bonte statie, te paard en geharnast, kwamen om dan na een kerkdienst - ten teken dat zij de wereldlijke macht over het Neder-sticht hadden aanvaard - de klok te luiden in onze (Oude) Kerk. Hierover is de nodige literatuur te raad-plegen (3). Zo berichten de "Bronnen voor de geschie-denis van Zeist", dat hier zulk een plechtigheid plaats vond in mei 1517, door de elect Philips van Bourgondië (dl I, pag. 417), en in september 1524 en oktober 1526, door de elect - later bisschop - Hendrik van Beieren (dl I, pag. 456/457). Ongetwijfeld - hoe-wel daarvan geen schriftelijke bewijzen te vinden zijn - zullen de bisschoppen Rudolf van Diepholt in 1432, David van Bourgondië in 1455 en Frederik van Baden in 1496 eveneens dit oude gebruik in ere hebben gehouden. Verder dient nog melding te worden gemaakt van de, in maart 1479 te Zeist gehouden, dagvaart van gedeputeer-den van de Staten van Utrecht en van bisschop David van Bourgondië (dl I, pag. 316 vlg.). Vóór of na zo'n plechtige gebeurtenis zullen de heren in de naast de kerk gelegen logementen stellig een dronk en/of maaltijd tot zich hebben genomen. Kan daarbij dan niet het stempel verloren zijn gegaan?

Helaas kon het bevolkingsregister van onze gemeente geen nadere opheldering verschaffen omtrent het verblijf (tijd en woonplaats) van genoemde heer Heshuysen alhier. Was hij een vakantiegast?

Veel van het bovenstaande is gissing, maar "si non e vero," De werkelijke toedracht betreffende deze vondst zal wel nimmer bekend worden.

K.W. Galis

Noten:

(1) "De heeren van St. Jan hadden aan dien Springweg in het jaar 1307 reeds enkele bezittingen bij den wal gelegen; misschien waren zij ook in het bezit van het St. Jacobsgasthuis, dat aan de overzijde gevonden werd, op welke plaats thans nog enkele kleine woningen in een steegje staan, waarop de St. Jacobsschelp is afgebeeld" (H.J. Broers: "Utrecht, historische wandelingen", uitgave C.W. Wagenaar, Utrecht, 1909; pag. 41 en 225).

Te Bergen op Zoom wordt in 1424 een St. Jacobskapel vermeld aan de Vismarkt; in 1440 een broederschap van St. Jacob en in 1470 hun gasthuis (W.A. van Ham: "Bestuur en Rechtspraak te Bergen op Zoom". Bergen op Zoom, 1976; pag. 76/77).

Te Haarlem bevond zich in 1319 al een St. Jacobskapel aan de Dijkstraat; later werd daarbij een gasthuis gebouwd, een nog steeds bestaande stichting (J.J. Temminck: "Haarlem, vroeger en nu". Bussum, 1971; pag. 18).

Te Leiden stond nabij de Steenschuur een St. Jacobsgasthuis, al vóór 1477 (G.L. Driessen: "Leidsche straatnamen". Leiden, 1929; pag. 65).

(2) Zie verder C.W. van Voorst van Beest: "De Pelgrimstochten". Bussum, 1972; pag. 86-99.

(3) Onder andere K. Heeringa: "De bisschop van Utrecht als klokluider te Zeist". Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 6e reeks, dl 8, 1929.